

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૧૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જ્યોત

વિષય દેશ:૧

પ્રેમભક્તિ—ગ્રન્થમાલા

મેઘદૂત, સમશ્લોકી

ભાષાન્તરકર્તા:—

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૭૮

ઇ. સ. ૧૯૨૨

કીંમત સવા રૂપીઆ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૩૧૭
૬૨૪:૨

કાયદા પ્રમાણે ભાષાન્તરકર્તાને મારે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક:

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક:

આ પુસ્તક કાલ્યાદેવી રોડ ઉપર આવેલા ધી ઇન્ડિયન લક્ષ્મી
પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સમાં કેશવલાલ સ્વરૂપચંદ શાહે છાપ્યું છે.

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

પહેલી આવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો ૧૯૦૩-૦૮
૨, રાજ્યસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ			૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ ૧૯૦૫
૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો	૧૯૦૬
૫, ન્હાના ન્હાના રાસ...	૧૯૧૦
૬, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૯૧૦
૭, જ્યા—જયન્ત	૧૯૧૪
૮, મેઘદૂત	૧૯૧૭
૯, ઉષા	૧૯૧૮
૧૦, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૧, ગીતસંગ્રહ છૂટકે છૂટકે
૧૨, રાજર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ	૧૯૨૨
૧૪, પુણ્યકન્થા...

૧. રત્નાકર રત્નઝૂલે,
 બીલી જલદલમાં, હિન્દ દેવી ઝૂલાવે,
 વાળી મુઠ્ઠી ત્રિરત્ને
 જડી, કટિ ધરી શુ', સ્થાય સૌરાષ્ટ્ર એવો;
 લીલી નાઘેર છે ત્હાં
 સુભગ ઢળકતી સાડીની કોર શી, ને
 એ કોરે ખુટ્ટીના કો
 લીલમ સરિખડું લીલું છે ચોરવાડ.

૨. ત્હાં દષ્ટિપ્રાન્ત ઘેરે
 વનવન ગીરનાં કેસરીથી ભરેલાં,
 આઘે ગિરનાર બેઠો
 કંઈ યુગયુગના યોગી શો પૃથ્વિવૃદ્ધ;
 ત્હાં તો અમ્ભોધિ ઉછળે
 ભીષણુ ગરજતો કાળનાં ઘોર ગીતો,
 ને માથે મેઘ ડાલે
 અતલ ગગનમાં ઉડતો પાંખ ખોલી.

૩. દીવાદાંડી સરીખા

જગઉદ્ધતિટે દક્ષિણે સોમનાથ,

સહજનનદે પધારી

પમરતું કીધ તે ઉત્તરે લોજ લીલું;

ગોરંભો ઘાલી ફેલ્યાં

ગીરવન ગરવાં પૂર્વમાં પાણીભરિયાં,

ઘેરૂં ઘેરૂં જ ગાતો,

રતન ઉછળતો, પશ્ચિમે લક્ષ્મીતાત.

૪. દેવોને અસ્થિ આપી

દધિચિ ઋષિ ત્યાંહાં વીરમ્યા વિધ્યુવેલે,

પોષેલી સોમદેવે

વનની વિભૂતિ ત્યાંહાં ધામ ધન્વન્તરીનાં;

ચારી ત્યાંહાં રુક્મિણીની

હજી ધ્રુવદિશના પાઠવે લગ્નધૂપ,

દક્ષિણ વાયુ વહે છે

હજી ય ગરજતા ઘોર ત્યાંહાં યાદવીના.

૫. ઉંચા જાણે રહીને

ગઢની ઉપરથી યાત્રી આમન્ત્રતા, ને

ઉજળાં જાણે જનોનાં

હૃદયધન તણી પુણ્યજયોતે રસેલાં,

માથે ધરી અંજલિ શી

અમૃત ગગનનાં ઝીલતી જખડાં અગાસી,

એવાં નલને અટારી

ઉદધિ નિરખતાં ધામ આતિથ્યશોભ્યાં.

૬. રૂપેરી જૂલ ધારી

જૂલત કરિણી શી આમ્રની માળ મહોરે,

ડાલન્તી વસ્ત્ર ઉંચે

કનકપગ ખૂલી નર્તકી જેવી કેળો,

પોપૈયા ચોળીઢળતા

સ્તન સમ, ફગની કીકી શા શ્યામ જાંબુઃ

ટોળે જાણે મળી શું

સહિયર રમવા, વાડીની એવી કુંજો.

૭. અદ્વાયે સ્થંભ શોખ્યા

અજબ લીલમના, ચોરીથંભો સમા, ત્પડાં

લીલા કિનખાખ કેરી

હરિત લલિત કંઈ સાડીઓ ખેડેરી-ઓઢી,

ઝાલે છેડા સુનેરી,

કુંપળ ફરકતી અંગ અંગે રસીલી.

ઉત્કંઠી ઉન્મુખી ત્યહાં

મનહર મધુરી તન્વી શી પાનવેલો.

૮. ઘાઘરના ઘેર જેવી

ઉજળી ઉછળતી કીણની ઝાલરો, ને

હૈયે પાલવ પડેલી

કરચલી સરિખી ઝાલતી ઉર્મિમાલા,

છુટ્ટી મહેલી શુ' લાંબી

મણિમય અલકો કાલિકાઘોર નાચે,

માયાની મૂર્તિ શી ત્યહાં

જલનટડી રમે વ્યોમની છાંયડીમાં.

૯. મદઘેલી મેગળે ત્યહાં,

અધીરી ધીરી પડી, ખેડાડી સ્વામીની સ્હોડે,

વહાલાની વાટ જોતી

વિરહિણી સખી શી દહેરીઓ દૂર ઉભી;

વહાદુરો જ્યહાંથી જતા

જલવન ધૂમવા, વ્યાઘ્ર શા, તેહ બુ ડે

આજે કુટુંબમેળા

ભરી ભવવનના માર્ગ શોધે વિબુધો.

૧૦. લજ્જનનમતી છટાથી

ચપળ નજરને વીજળી શી ઉડન્તી,

ઉંચી ખડાંચે છબીલા

મણિમય કરની દાખતી તેજવેલો,

ભીને વાને, ભરેલે

અવયવ, ઉજળી વાદળી શી રસાર્દ,

સિન્ધુની લક્ષ્મી જેવી

દ્યુતિભર, વિલસે ત્પ્હાંની અલખેલડીઓ.

૧૧. ચારે ધામે પધારી,

વિવિધ સુરલિઓ સંગ્રહી, પુણ્ય આણી,

વતને સત્કર્મ વાવી,

ધરધર ઉગતો ક્ષાલ સત્કર્મ કેરા,

સંસારે સ્વર્ગ રચતો,

અજળ ઉછળતો પ્રાન્તની પ્રેરણા શો,

નામે ગુણે નિધિના

અમૃત સરિખડો દેવી પઢિયાર છે ત્પ્હાં.

૧૨. સંકોરી ઈન્દ્રિયો સૌ,
 શરદનું સર શો, ગુણગભીરો ખુશાલ,
 પન્થે ભૂલ્યા પ્રવાસી
 સમ ભવ ભમતો, સિંહ શો, પૂર્વ દેશી;
 વેદાન્તી, કર્મયોગી,
 કંઈક ભજનિકો ભૂમિનો પુત્ર દેવો;
 એવા અડખંગ ઉંડે
 જગજલ ધૂમતા ત્યાં, મહામચ્છ જેવા.

૧૩. વેર્યાં જ્યહાં ઠામઠામે
 કનકનગરીનાં વૃદ્ધ ખંડેર ફરતાં,
 વૃક્ષે વેલે ફૂલે જ્યહાં
 પ્રકૃતિઉર પરે કોકિલા મોર ઝૂલે,
 મ્હોરે જ્યહાં ધામધામે
 જનની સુજ નતા-સુન્દરીના સુહાગો,
 ઇતિહાસે ખીજ વાવ્યાં,
 કુદરત ઉછર્યાં, ફાલ લોકે લણ્યા તે.

૧૪. પુણ્યો પુણ્યાળુનાં શી
 પૃથિવિ ભરી ભરી ખીલતી જ્યહાં વનશ્રી,

રસિકોનાં ઉર જેવી,
 સલિલ ઉભરતી, રસભરી જ્યહાં રસાળા,
 રસની ને પુણ્યની જ્યહાં
 ભૂમિ ગણી ઉતરી આવી તે, ચારૂ વાડી!
 ખોળે લેજે પ્રીતે આ
 રસઅમરની મહેં ધૂળરોળી શી ગંગા.

૧૫. ઝીલીને ભાનુનાં ભર્ગ
 આપે ચન્દ્ર ય ચન્દ્રિકા;
 ચન્દ્ર કય્હાં ? અદ્ય હું કય્હાં ? ને
 ભાનુ શા કાલિદાસ કય્હાં ?

પ્રસ્તાવના

મેઘઢૂતની મોહિની કોને કોને લાગી છે? કે કોને કોને નથી લાગી? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગણી ગણીને મેઘઢૂતની કોણુ આપશે? આ ખંડ કાવ્ય છે, ને મહા મોહિની કાવ્ય ગણાય છે. તેનાં ભાષાન્તરો, ટીકાઓ, અનુકરણો, કબ્જાં કબ્જાં ને કેટકેટલાં થયાં છે? તેનાં અભ્યાસીઓ, મુખપાઠીઓ, રસમીમાંસકો, કેવાં કેવાં અને કબ્જારનાં છે? સૌન્દર્યના પૂજકો સહુ મેઘઢૂતના ઉપાસક છે ને હું' એ મહારી પૂજનની આ કૂલપાંખડી એ રસમૂર્તિના સૌન્દર્યમન્દિરના રંગમ'ડપે સાદર ધરું છું.

મહારા આ ભાષાન્તરની ખામીઓ કેટલીક તો મૂળે એ ખબર છે. મૂળની શબ્દચમત્કૃતિ ભાષાન્તરમાં નહીં જેવી જ છે. શ્લેષ ને વ્યંજનવાળા આ ભાષાન્તર શ્લોકો બધા યથાવત્ ઉતર્યા નથી. શબ્દોના ધ્વનિ એ પૂરા સહુમળયા કે સચવાયા નહીં હોય. શ્રીમન્મહાકવિનો પ્રસાદ ચત્કિંચિતે આવ્યો છે કે નહિ તે તો રસવેત્તા વાચકવર્ગના નિર્ણયનો વિષય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ સહેલા ન ગણાતા, ને કેટલીક જગાએ તો 'ભીંતમાં ભીંત પછીતમાં પાણી' જેવા આ કાવ્યનું બનતું સરલ મીઠું ને રસભર્યું ભાષાન્તર કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. અન્ય ગુર્જર ભાષાન્તરકારોના એ શ્રમસંચયમાંથી કેટલાંક વચ્ચાલકાર

મળ્યાં છે, ને તેટલું તે સૌનું' એ ઋણ છે. પાઠાન્તરેના નિર્ણય કવિતાની દૃષ્ટિએ કીધા છે. 'કવિકુલગુરુ કાલિદાસના પાયાને વળગી યશસ્છાયા પામેલાને એ કીર્તિવિમાનના પાયા છોડ-વવાનું પાપ ન ઠેકારવું,' એવી બુદ્ધિ સ્વીકારાયેલા ક્ષેપક શ્લોકો પરત્વે રાખેલી છે. સંસ્કૃત મૂલમાં જે કાંઈ હોય તેમાંથી બનતું બધું ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું એ ભાષાન્તરની મ્હારી ભાવનાનું આ ભાષાન્તરમાં એ યથાશક્તિ અનુવર્તન કીધું છે.

અર્ધ માનવી ને અર્ધ દેવ કોટીનાં યક્ષદમ્પતીને નાયક-નાયિકા સ્થાપી, આ કાવ્યમાં નથી દેવભૂમિની

મેઘદૂતની માત્ર કલ્પનાજન્ય, કે નથી પૃથ્વીલોકની સૃષ્ટિ માત્ર નિત્યપરિચિત, ભાવનાઓ ને વિભૂતિઓ

મહાકવિએ ખડી કરી, પણ ઉભયનું અદ્ભુત ચમત્કારી 'રત્નસ્છાયા ગૂંથી શું ગગને?' એવું રસચિત્ર આલેખેલું છે. કુદરતના સૌન્દર્યના મણિઓને માનવહૃદયના ભાવને ઢોરે પરોવી, નગરો, નદીઓ, પર્વતો-પ્રકૃતિનાં રત્નોનાં, નહીં ગ્રીષ્મનાં-નહીં વર્ષાનાં, ચમત્કારિક રંગોની વિપ્રલંભ-શૃંગારને સુવર્ણતારે માળા ગાંઠી હોય એવું આ દેવવાર્ણ્ય ભાવાત્મક કાવ્ય મહાકવિએ રચ્યું છે. વિદ્યાસના ઝીણવટ ને લાલિત્યના આલોચનહાર કવિરાજે કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અફકેક રસચિત્ર ચીતરેલું છે. જગતના સાહિત્યમાં અક્ષર-પ્રબન્ધ તાજમહેલ તો બાણભટ્ટની કાદમ્બરી છે, પણ મયૂર-રાસન સરિખડા ન્હાનકડા આ કાવ્યનો મહામૂલો સૌન્દર્ય-વૈભવ કાંઈ ઓછો નથી.

દુનિયાની કવિતામાં સુખ કરતાં દુઃખ, ભોગ કરતાં આશા
 ને કોડ, વધારે ગવાયેલાં છે, ને સુવર્ણકમલે
 આ કાવ્યનું ભરેલા માન સરોવર સરિખડાં આ કાવ્ય-
 કલેવર સરોવરનાં ચે જલ વિપ્રલંબશૃંગારના સૃષ્ટિ-
 જૂના શિખરમાંથી નિર્જરે છે. ગંભીર વિષાદ-
 પૂર્ણ છતાં સ્મરણપ્રિય ને ચિન્તનસુન્દર કાવ્યના સ્થાયી
 ભાવને અનુકૂલ કાવ્યના છન્દનું ઔચિત્ય સર્વમાન્ય હોઈ
 ભાષાન્તરનો ચે પ્રયત્ન એ છન્દમાં છે. પણ જેમ નાટ્યોનાં
 બન્ધન ઢીલાં પડતાં જાય છે તેમ છન્દબન્ધનો પણ શિથિલ
 થતાં હોવાથી, મહારાં કેટલાંક મૂળ કાવ્યોમાં છે તેમ આ
 ભાષાન્તરમાં ચે, ચતિવિરામ ને ગેયતાનાં કાલતાલ સાચવી,
 ગણુમાપની વાડોને આદર ઝોછો દીધો છે; અને એ કારણે
 ગણુશુદ્ધિના કે આગ્રહી આ ભાષાન્તરના છન્દને મન્દાકાન્તાને
 બદલે આમન્દાકાન્તાને નામે ઓળખવા ઈચ્છશે તો પણ
 વાંધો નથી. બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ કે છન્દનું છન્દત્વ, કસ્તુરીના
 કસ્તુરીત્વની પેઠે, વેશમાં નથી, પણ ગુણમાં છે. અને આ
 ભાષાન્તરમાં મૂળનો કાવ્યપ્રવાહ છે તેટલો તો ભાષાન્તરના
 છન્દમાં ચે મૂળનો છન્દપ્રવાહ વહે છે જ.

માનવકવિતાના મહાસાગર સમોવડા રામાયણ મહા-
 ભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી સારવાયેલા
 આ કાવ્યનું રસમેઘથી સીંચાઈ સીંચાઈ કંઈકંઈ સંસ્કૃત
 મૂળ ને પ્રાકૃત કવીશ્વરોની કૂલવાડીઓ ઉછરેલી
 ને પ્રકુલ્લેલી છે; તેમ આ કાવ્યની ચે પ્રેરણા
 કવિકુલપિતામહ વાલ્મીકિના હનુમત્સન્દેશમાંથી આવેલી
 છે. ઋષ્યમુક પર્વત ઉપરથી શ્રી રાઘવકુલચન્દ્રે સતીઓનાં
 તીર્થરૂપ જનકીજીને પાઠવેલા રામાયણમાંના સન્દેશમાંથી

કેટલાંક પદ ને વિચાર મેઘદૂતમાં પણ આવેલાં છે. પણ કેટલાંક પદથી કવિ કે કાવ્ય નથી થતાં. મહાભારતમાંના શકુન્તલોપાખ્યાનના ગૌરવથી અભિજ્ઞાનશકુન્તલ નાટકની મનોહારિતા નિરાળી જ છે; તેમ આ કાવ્યમાંની યે ઉદામ ચિત્રકલ્પનાઓ, કૈલાસની મણિમય ભૂમિ સમી નકત્રીદાર ને મિનકારી ભૂમિકાઓ, શબ્દાવલિના શ્રવણસુન્દર રણુકાર, અને સહુ ઉપર તરતી સવારના તેજ જેવી સૌન્દર્યની મધુરી છટા; એ સૌ કાલિદાસનાં જ છે. એની મોહભૂલભૂલામણીમાં ઘણાં-ઓએ આયુષ્ય ગાળ્યાં છે, ને ઘણાંઓ ગાળશે.

સૌન્દર્યસૃષ્ટિ આપણા મહાકવિનો જન્મદેશ સૌન્દર્યના પરમ પારણા સરિખડો કાશ્મીર દેશ હતો, કાલિદાસનાં દેશ- ને હેમનો નિવાસપ્રાન્ત મધ્યદેશમાંનો કાલ ને યશવન્તી નિત્યયશસ્વી અવન્તી પ્રાન્ત હતો એ કવિતા વાતમાં હવે થોડાને જ શંકા હશે. સૌન્દર્ય- નિધાન હિમાલય ને કીર્તિનિધાન ઉજ્જયિની પ્રત્યેનો મહાકવિનો પક્ષપાત આ કાવ્યમાં, તેમ જ એમનાં અન્ય કાવ્યોમાં, તરી આવે છે. ઇસ્વી સન પૂર્વે પ્રથમ શતકમાં શકપ્રવર્તક મહાપરાક્રમી વિક્રમાદિત્યના સમયમાં, કે ઇસ્વી સનના પાંચમા શતકમાં મહાદાનેશ્વરી ભોજ રાજના વખતે, મહાકવિ થયા એમ જે મત હતા, હેમાં હવે સાહિત્યસંશોધકોનો અભિપ્રાય પ્રથમ મત ભણી ઝૂક્યો છે. લોકોત્તર રમણીયતા અને વિદ્યુલ્લતા જેવા સૌન્દર્યના ચમત્કાર, કે ધનાઢયને ખંડે ખંડે રત્નો જડેલાં હોય તેમ, પોતાને સકલ કાવ્યમંડપે મહાકવિએ છુદે હાથે વેરેલાં છે. કાલિદાસનાં પાત્રોની સુઘડ સંસ્કારિતા આ ખંડકાવ્યમાં, તેમજ અન્યતઃ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. વનઉછરેલી શકુન્તલા પણ

ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓને ટક્કર મારે એવી સૌન્દર્યસંસ્કારિણી છે. મહાકવિની કવિતાની ચિત્રશૈલી છે, અને માનવીની વિધવિધ રસભરી વિલાસસૂક્ષ્મતાઓના એ ચિત્રકારની પીંછી ઝીણી ને સચોટ છે. ગ્રીસરોમહિન્દની મહાપ્રજ્ઞઓની પેઠે કવિતાદેશે કાલિદાસ મૂર્તિપૂજક છે, ભાવપૂજક નથી. રંગ-મૂર્તિઓમાં ભાવ ને અંગલીલામાં ઉછળતી રસિકતા સૂચવવાના સંપ્રદાયપ્રવર્તક આ લીલાભોગી કવિની વૈભવવન્તી કાવ્યપદ્ધતિ હૃદયભોમમાં પરભાર્યા વિચરતા ભાવભોગી કવિ-રાજ ભવભૂતિની કવિતશૈલીથી નિરાળી છે. રામાયણમહાભારતની સાગરગર્જના સમી કાલિદાસની શબ્દઘોષણા નથી, પણ વસન્તની આંખામંજરી પ્રાશેલી કલ્લોલતી કોકિલાના સમો ઉછળતો ત્હેમનો સુમધુર મદ્દશોર છે. કાલિદાસ ભરતખંડની જાહોજલાલીના યુગના જલ્દેગર-ઝળહળતા કવિ છે. ભારત-વર્ષના મધ્યમાં નાભિચક સમી શોભતી મોક્ષપુરી ઉજ્જયિનીની પેઠે કવિકુલની સૂર્યમાળામાં એ મધ્યસ્થ સૂર્યનાજ સમોવરા કંઈ શતકોથી મહાકવિ વિરાજે છે. હિન્દની પચ-રંગી પ્રજ્ઞના જીવનમાં ઇતિહાસની વાદળીએ કંઈકંઈ તેજ-છાયા ઢાળેલ છે. એક છોડની નોંખી નોંખી ડાળે પ્રકુલ્લતા પુષ્પો સમી, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના પરમ ધામ ભરતખંડને પ્રાન્તે પ્રાન્તે પ્રકુલ્લતા, વિવિધ પ્રજ્ઞઓમાં એક રસ ને એક સુગન્ધ વહે છે. કાવેરીતટે નર્મદાતીરે કે ગંગા-કાંઠડે, નીલગિરિશિખરે વિન્ધાપાદે ને હિમાદ્રિપ્રાન્તે એ જ કાલિદાસ ને એ જ મેઘદૂતશકુન્તલા, એ જ મહાકાવ્યો ને એ જ ગીતાઉપનિષદ્ભાગવતના ધર્મગ્રન્થોના રસપરિમલ પમરી-પોષી રહ્યા છે. વિવિધ અવતારોમાં ચેતનઅંશ પ્રભુનો મનાય છે, તેમ વહીલોપાર્જીત જ ગદવન્ધ સાહિત્યલક્ષ્મીના ને

ધર્મસમાજવિભૂતિના વારસ પુત્રો વસ્ત્રપરિધાનવેશે વિવિધ છતાં, એક જ અગ્નિહોત્રના ઉપાસક ભાંડુઓ છે. ક્યારે ક્યારે વાવેતર જૂઠું છતાં ગન્ધવતીના ગ ધ ને વસુન્ધરાના વસૂ એક જ છે; સુદન્રીઓને અંગેવદને મનોહારિણી વિવિધતા છતાં સાન્દર્યની ભલક તો એક જ છે; એક મન્દિરે અનેક દેહોને દેહોવાસી દેવો છતાં અધિષ્ઠાતા એક જ દેવની આણુ એ મન્દિરે પ્રવર્તે છે; તેમ સહુને હૃદયે ધારી રહી લાલનપાલન કરતી આર્યાવર્તની ધરિત્રીમાતા એક જ છે. કાશ્મીરથી કુમારી ને દ્વારિકાથી પ્રહ્લપુત્રા પર્યાંત હિન્દના માંડવડે ચોખૂટ એ જ રામચન્દ્ર ને કૃષ્ણચન્દ્રની હાકલ વાગે છે, એ જ કાલિદાસ ને ભવભૂતિની કોકિલાઓ બોલે છે, એ જ રામાયણમહાભારતની સાગરઘોષણા કરતી ગાજે છે. એ કવિતાને પારણે, એ દેવમન્દિરોની છાયામાં, એ કાલવૃદ્ધ છતાં ભવિષ્યભૂષણ પ્રેરણાનાં દૂધ પીતી પીતી, ભરતખંડની આર્યપ્રજા ઉછરે છે ને ઉછરશે ત્યાં સુધી આશા તે નિરાશા નથી જ.

नीचैर्गच्छ त्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

मेघदूतनुं लाषान्तरः

समश्लोकी, मूल साथे

पूर्वमेव

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ

શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેણ ભર્તુઃ ।

યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ

ક્ષિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

કાન્તાવિરહે નવ સહી જતા, કે સ્વધર્મે પ્રમાદી,
સ્વામીશાપે વરસ લરના તેજનિસ્તેજ, યક્ષ
સીતાસ્નાને પુનિત જલને તીર, રામાદ્રિ માંહી,
ઘેરી છાયા ભરતરુ તણા આશ્રમે, વાસ કીધો.

સ્વધર્મે પ્રમાદી: પોતાની ફરજમાં બેઢરકાર. સ્વામીશાપે:
કુબેર ભંડારીના શાપથી. પુનિત: પવિત્ર. રામાદ્રિ: રામગિરિ
પર્વત. ગન્ધર્વ કિન્નર જેવા યક્ષો અર્ધ દેવ ને અર્ધ મનુ-
ષ્યની કેટિના છે. આ કાવ્યના નાયકની કથા એવી ફહેવાય
છે કે પોતાને સાંપેલા કામમાં તહેણે ગફલત કરવાથી કુબેરે
એક વર્ષલરના દેશવટાનો શાપ તહેને દીધો, અને તેથી તહેણે
રામગિરિ પર્વત ઉપર જઈને વાસ કીધો. તે પછી કેટલાક
માસ વીત્યે પ્રથમ મેઘનાં દર્શને પૂર્વનાં સ્નેહસ્મરણે સાંભ-
રતાં, અભિલાષાઓ ભગતાં, દૂર અલકાનિવાસી નિજ સુંદરીને
મેઘ સાથે તહેણે સન્દેશે મોકલ્યો: એટલો આ કાવ્યનો રસિક
કથા ભાગ છે.

તસ્મિન્નદ્રૌ કતિચ્ચિદ્બલાવિપ્રયુક્તઃ સ કાર્મા
 નોત્વા માસાન્કનકવલયમ્નંશરિક્તપ્રકોષ્ઠઃ ।
 આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્નિષ્ઠસાનું
 વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયંદર્શ ॥ ૨ ॥

એ અદ્રિમાં પ્રિયવિરહી તે કામીએ કંક માસ
 ફૂડાડયા, કલ્લી કનકની સયે શૂન્ય તે દીન હાથે.
 ત્યાં આષાઢી પ્રથમ દિવસે શૃંગલેટયો, સુરમ્ય,
 નમીને કંઠે કીડન કરતા હાથી શો, મેઘ દીઠો.

અદ્રિમાં: પર્વતમાં. શૃંગલેટયો: શિખરને વળગેલો. કંઠે:
 પર્વતને ગળે, કાંઠે. કીડન: ગેલ, આન દખેલ. પૂર્વે પુરુષો
 હાથના કાંડા ઉપર સોનાફાની કલ્લીઓ પહેરતા, હજી
 એ કેટલાક જન પહેરે છે.

તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુરઃ કૌતુકાધાનહેતો-
 રન્તર્બાળ્પશ્ચિરમનુચરો રાજરાજસ્ય દ્વર્ધ્યૌ ।
 મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોઽપ્યન્યથાવૃત્તિ ચેતઃ
 કણ્ઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કિં પુનર્દૂરસંસ્થે ॥ ૩ ॥

તે કૌતુકના જનક સમીપે યક્ષ યક્ષેન્દ્રનો એ
 હૈયાઝાળે જ્યમત્યમ ઉભી ચિન્તને દીર્ઘ ડૂબ્યો.
 સંયોગી એ ધનદરસથી વિહ્વળા થાય ચિત્તેઃ
 કંઠે જૂલવા અધીર વિરહી પ્રેમીનું તો પછી શું ?

કૌતુકના જનક સમીપેઃ કૌતુકને જન્માવનારની સન્મુખ.
 યક્ષેન્દ્રઃ યજ્ઞોનો રાજા, કુબેર ભંડારી. ધનદરસથીઃ મેઘના દર્શ-
 નથી. ગ્રીષ્મ ઉતરતાં પ્રથમ મેઘનાં દર્શને આશ્ચર્ય આનન્દ
 અભિલાષા શોક વિચારમૂર્છાની રસિક હૃદયો ઉપર ધતી
 ચમત્કારી અમર આ શ્લોકમાં વર્ણવી-સૂચવી છે.

પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી

જોમૂતેન સ્વકુશલમર્યાં હારયિષ્યન્પ્રવૃત્તિમ્ ।

સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘ્યાય તસ્મૈ

પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચ્ચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥ ૪ ॥

ને ત્હાં સ્હામે ધન નલ રહડયે, તેહ સંગે પ્રિયાને
જીવ્યાદોરી શી સ્વકુશળની રહાવવા વાત ઇચ્છી,
યજ્ઞે એને નવગિરિકૂલે માનસી અર્ધ અર્પ્યો,
પ્રીતે પ્રીતિભર વચનથી ઉચ્ચર્યો આવકાર.

સ્વકુશળની: પોતાના ક્ષેમની. નવગિરિકૂલે: નવાં ઉગેલાં
કડાનાં ફૂલથી. માનસી: મનથી માની લીધેલો. નભસિ નો અર્થ
ઘણાખરા 'શ્રાવણમાં' લે છે. આપાઢના પ્રથમ દિવસે યજ્ઞે
મેઘને દીઠો એમ ખીજા શ્લોકમાં છે, ને તેથી લાંબા વિચાર-
માં તે રૂખી ગયો એમ ખીજા શ્લોકમાં છે. એ દીર્ઘ ચિંતન
શ્રાવણ આવતાં સૂધી લગભગ એક માસ આદ્યુ' એવો અથ
તો યોગ્ય લાગતો નથી. માટે 'તે' અધ્યાહાર લઈ નભસિ
એટલે નભમાં, ને પ્રતિ આસન્ને એટલે સ્હામે રહડેલો એમ
અર્થ લીધો છે. કાલિદાસની ચિત્રશૈલીની કવિતાને તે
અર્થ અનુરૂપ છે.

યજ્ઞ પાસે અર્ધનાં દ્રવ્ય તે વેળા કાંઈ ન હતાં, માટે
મળ્યુ' તેથી મેઘને વધાવ્યો, ને બાકીની સામગ્રી માની લીધી.

ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક મેઘઃ

સંદેશાર્થાઃ ક પદુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ।

ઇત્યૌત્સુક્યાદપરિગણયન્ગુહ્યકસ્તં યયાચ્છે

કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાચ્છેતનેષુ ॥ ૫ ॥

ધૂમ જ્યોતિઃ જળ પવનનું માળખું મેઘ ક્યાં? ને

ક્યાં સન્દેશા નિપુણ ધૃતિના લોકથી લઈ જવાતા?

ઉત્સુકતાથી કંઈ ન લહી તે યાચતો યક્ષ એને:

કામાતૂરો જીવ-અજીવના ભેદ ભૂલે સ્વભાવે.

ધૂમઃધૂમાડો. જ્યોતિઃતેજ, અહીં વીજળી. ધૃતિઃધારણાની શક્તિ. મેઘનું આ ક્લોકમાંનું વર્ણન શાસ્ત્રીય નથી, લોકગત છે. મેઘ જેવા નિર્જીવ દ્રુત સાથે સન્દેશો મોકલવાનો યક્ષનો અભિલાષ કામાતૂરને પ્રકૃતિસુલભ છે એમ કહી મહાકવિ રસિક રીતે શંકાશીલોની એક શંકાનું નિવારણ કરે છે.

જાતં વંશે ભુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનાં

જાનામિ ત્વાં પ્રકૃતિપુરુષં કામરૂપં મધોનઃ ।

તેનાર્થિત્વં ત્વયિ વિધિવશાદ્ દૂરબન્ધુર્ગતોઽહં

યાઞ્ચા મોઘા વરમધિગુણે નાથમે લલ્લકામા ॥ ૬ ॥

જન્મેયો વિધિવે વિદિત કુલ તું પુષ્કરાવર્તકાને,

જાણું સ્વેચ્છારૂપધર તહને ઇન્દ્રનો મન્ત્રીરાજ;

તેથી તુંને વિધિવશ પડ્યો યાત્રુ' હું સ્નેહીસૂનો:

યાત્રુ' સાડ' અદ્વિગ ગુણીને, હીનને ના દગ્ગનું.

વિદિત: જાણીતા. પુષ્કરાવર્તક: પ્રલયકાળના પ્રચંડ મેઘ.
મેઘ ત્રણ પ્રકારના ગળ્યા છે: અગ્નિથી ઉપજેલા, બ્રહ્માના
ધ્વાસથી સરજાયેલા, મહેન્દ્ર પર્વતની પાંખો કાપી તહેમાંથી
જનેલા: છેલ્લી જાતના મેઘ પાણીથી કદી ધરાતા નથી, તે
પુષ્કરાવર્તક કહેવાય છે. સ્વેચ્છારૂપધર: પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપ ધરનાર. શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રને મેઘનો રાજા કહ્યો છે. આ
લોકમાં મેઘનું ગૌરવ ભાળ્યું છે. આ લોકથી યજ્ઞનું
મેઘને સમ્બોધન શરૂ થાય છે, તે કાવ્યની સમાપ્તિ સૂધી
ચાલે છે.

સંતપ્તાનાં ત્વમસિ શરણં તત્પયોદ પ્રિયાયાઃ

સંદેશં મે હર ધનવતિક્રોધવિશ્લેષિતસ્ય ।

ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષશ્વરાણાં

વાહ્યોદ્યાનસ્થિતહરશિરશ્ચન્દ્રિકાધૌતહર્મ્યા ॥ ૭ ॥

સીજેલાંનુ શરણુ તું જ છે; મેઘ ! તો તો પ્રિયાને

સ્વામીકોપેઃ પ્રિયવિખૂટો મુજ સન્દેશ લઈ બ.

બજે ત્યાં જ્યાં અલકાપુરી છે યક્ષરાજેની, જેનાં

ધામે ઢાળે પુરવન વસી ચન્દ્રિકા ચન્દ્રમૌલી.

સ્વામીકોપેઃ કુબેર ભંડારીના કોપને લીધે. અલકાપુરીઃ
યક્ષોની નગરી, કુબેરની રાજધાની, કૈલાસને ખોળે વિરાજતી
અલકાવતી. અલકા એટલે શોભવનારી. પુરવનઃનગર પાસેના
વનમાંઃ કોઈ કૈલાસ પાસેનું ગન્ધમાદન વન કહે છે, કોઈ
અલકા પાસેનો ચૈત્રરથ કે વૈભ્રાજ ખાગ કહે છે. ચન્દ્રમૌલીઃ
જેને મુગટે ચન્દ્રકલા છે એવા શંભુ.

ત્વામારૂઢં પવનપદવીમુદ્ગ્ધીતાલકાન્તાઃ

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્વસત્યઃ ।

કઃ સંનદ્ધે વિરહવિધુરાં ત્વય્યુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોઽપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ॥ ૮॥

ને વણથંભ્યો જઈ, મરણને ખાળી દિનો ગણુન્તી,
એકસ્વામીવ્રતિની, તું ખરે ! તહારી ત્પડાં લાભી જોશેઃ
જન્મી ખરતાં ફૂલ સરખડાં નારીનાં સ્નેહી હૈયાં,
પ્રાયઃ તહેને વિરહઝતુમાં ખાંધી રહે આશખન્ધ.

એકસ્વામીવ્રતિનીઃ એક જ સ્વામિના વ્રતવાળી. પ્રાયઃ
મુખ્યત્વે કરીને. સંખન્ધની ઉચિતતાને ખાતર આ શ્લોકને
અનુક્રમમાં આંહી મૂકેલો છે.

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।

ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાનૂનમાવદ્ધમાલાઃ

સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં શ્વે ભવન્તં વલ્લાકાઃ ॥ ૧. ॥

ધીરે ધીરે અનુકૂળ તહને જોઈતા વાય વાયુ,

ઝામે પાસે મધુરં વદતા ચાતકો આ સગર્વ;

ગર્ભાધાનની ઘડી સ્મરી સ્મરી નેત્રજાલા તહને તે

હારે હારે વળી બગલીની સેવશે જ્યોત સાથે.

ચાતકો:અપેયા. તે પંખીઓ મેઘનું જ વરસતું જલ
અધરથી પીએ છે એમ કહેવાય છે. સગર્વઃ ગર્વથી. વર્ષા
ઝડાને સમય બગલીઓને ગર્ભાધાનની ઋતુ છે, એટલે તે
ગર્ભાધાનના પ્રસંગની ઘડી સ્મરી સ્મરીને એ ઋતુમાં બગલાં
મેઘને સેવશે એમ કવિ કહે છે. આ શ્લોકમાં મેઘના પ્રયાણ
સમયના શુભ શુક્રન વર્ણવ્યા છે.

તાં ચાવશ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્ની-

મવ્યાપન્નામવિહતગતિર્દક્ષ્યસિ ભ્રાતૃજાયામ્ ।

આશાન્નધ્રઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યજ્ઞનાનાં

સઘાઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં[વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ॥ ૧૦ ॥

સંકેરીને અલકલટને પન્થી કેરી પ્રિયાઓ,
શ્રદ્ધા જન્મ્યે ધીર ધરી, ત્હને વ્યોમ જ્ઞેશે ચ્હડેલો.
તું આવ્યે ચે વિરહવિધુરી બહાલીને કેા ઉવેજે?
મહારા જેવો પરવશપડ્યો અન્ય કેા ચે હશે ના.

અલકલટઃ શોભાવનારાં ઝુલ્ફાંના ઉડતા વાળ.
વિરહવિધુરીઃવિરહથી એકલડીને વ્યાકુળ. ઉવેજેઃ અવગણે,
ઉપેક્ષા કરે.

કર્તું યજ્ઞ પ્રભવતિ મહીમુચ્છિલોન્ધ્રામવન્ધ્યાં

તચ્છ્રુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોક્તાઃ ।

આકૈલાસાદ્વિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥૧૬॥

ને પૃથ્વીને ફલવતી કરે છત્રીપુષ્પો ખીલી, તે
કાને ગમતુ ગરજન સુણી તહારું, માને ઉડતા,
ખાંધી ભાતાં કમળડુંખના, છેક કૈલાસ સૂધી
સાથી તહારા નલ મહિ થશે રાજહંસો રૂપાળા.

છત્રીપુષ્પોઃ ખિલાડીના ટોપ. એમ મનાય છે કે એ
ત્યાં ઉગે તે પૃથ્વી ફલદ્રુપ હોય. માનેઃ માન સરોવર.
હિમાલયની પેલી પાર કૈલાસની પડોશમાં રાવણહઠ
સરોવરની નજીકનું પ્રહ્લાએ મનથી ઉત્પન્ન કરેલું સરોવરઃ
રાજહંસોનું વતન. તેનાં પુરાણોક્ત વર્ણન કરતાં હિમાદ્રિના
યાત્રાળુઓનું કરેલું તેનું વર્ણન આછું મનોહર નથી.
કૈલાસઃ શિવનું ધામ, હિમાલયની પારનું એક ઉંચું શિખર,
તેને ખોળે કુબેરની નગરી અલકા વિરાજતી હતી, યજ્ઞનું
ત્યાં ધામ હતું. રાજહંસઃ રાત્રી ચાંચ, રતા પગ, પેત
શરીરનાં માન સરોવરવાસી હંસો.

આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસખમમું તુઙ્ગમાલિઙ્ગય શૈલં
 વન્ધ્યૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરઙ્કિતં મેખલાસુ ।
 કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય
 સ્નેહવ્યક્તિશ્ચિરવિરહજં મુઞ્ચતો વાઘ્વમુષ્ણમ્ ॥૧૨॥

લોકે વન્ધ્યાં રઘુપતિપદે મેખલા માંડી મધ્યે,
 એ આ ઉઝા ગિરિસુહૃદની લે રજા ભેટી, ભાઈ !
 લાંબા વિરહે જનમી ઉરની ફહાડી ઉન્હી વરાળો
 ઋતુઋતુએ જે પ્રીત પ્રગટતો, તુજ સંયોગ પામ્યે.

રઘુપતિપદે: રામચન્દ્રજનાં પગલાંએ. મેખલા: કેડની
 ઘૃધરિયાળી સેર. ગિરિસુહૃદની: (તહારા) મિત્ર રામગિરિ
 પર્વતની.

માર્ગે તાવચ્છ્રુણુ કથયતસ્ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપં
 સંદેશં મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યાસિ શ્રોત્રપેયમ ।
 ચિન્નઃ ચિન્નઃ શિખરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર
 શ્રીળઃ ક્ષીળઃ પગ્લિષુ પયઃ સ્રોતસાં ચોપમુઙ્ય ॥૧૩॥

ભાણું છું તે પથ સુણુ હવે તહારી યાત્રાનુરૂપ,
 ને સન્દેશે! પછી તું સુણુને મેઘ! કાને ઝીલ્યા શો.
 થાકે ત્હારે ગિરિગિરિ પરે પાય માંડી જને તું,
 સુકા ત્હારે સલિલ હળવાં નિર્ઝરેનાં પીને તું.

પથ.માર્ગ, યાત્રાનુરૂપઃ મુસાફરીને છાજતો. સલિલઃ પાણી.
 નિર્ઝરેનાંઃ ઝરણાંઓનાં. આ પછીના શ્લોકથી માંડીને મેઘને
 અલકા જવાનો ઉત્તરનો માર્ગ યશ્ન દાખવે છે.

અંત્રેઃ શૂઙ્ગં હરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુલ્ખીભિ-
 દંષ્ટોત્સાહશ્ચકિતચકિતં મુગ્ધસિદ્ધાઙ્ગનાભિઃ ।
 સ્થાનાદસ્માત્સરસનિચુલાદુત્પતોદઙ્મુલ્લઃ સ્વં
 દિઙ્ગાગાનાં પથિ પરિહરન્સ્થૂલહસ્તાવલેપાન્ ॥૧૪॥

લીલાં નેતરભર સ્થલધી આ ઉત્તરે ઉડ આલે,
 દિગ્હસ્તિના ચૂકવી પથમાં શૂંઢ કેરા ઉછાળા;
 ‘લઇ જાયે શું પવન ગિરિનું શૂંગ!’ ઉત્કંઠી એમ
 જોશે તુંને ચકિત નયને મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાઓ.

દિગ્હસ્તિનાઃ દિગ્ધાગોના, દિશાઓને રક્ષનારા દેવોના
 હાથીઓના. ઉત્કંઠી: ઉંચી ડોક વાળી. ચકિતઃ ચમકેલી.
 સિદ્ધાંગનાઓ:સિદ્ધોની સુંદરીઓ.અણિમા આદિ આઠ
 સિદ્ધિઓને પામેલી સિદ્ધોની એ એક અર્ધ દેવકોટી છે.
 નિચુલ અને દિગ્ધાગ એ શબ્દો ઉપરથી કેટલાક ટીકાકારો
 બીજો નિગૂઢ અર્થ આ શ્લોકમાં શોધે છે, પણ પ્રાચીન
 સાહિત્યના ઇતિહાસના અશોધન પ્રમાણે એ બે સાહિત્યકારો
 ને મહાકવિ કલિદાસના સમકાલીન ન હતા એમ ઠરતાં એ
 અર્થ હવે વિચારવાનો રહેતો નથી.

રત્નચ્છાયાવ્યાતિકર દ્વ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુરસ્તા-

દ્વલ્મીકાગ્રાત્પ્રભવતિ ધનુઃઋણદમાઋણદલસ્ય ।

યેન દ્યામં ચપુરતિતરાંકાન્તિમાપત્સ્યતે ને

વર્હેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેશસ્ય વિષ્ણોઃ ॥ ૧૫ ॥

રત્નચ્છાયા ગૂંથી શુ' ગગને ! સન્મુખે રમ્ય એવો
આ વલ્મીકના તટથી પ્રગટે ઇન્દ્રનો આપખંડ;
તેથી કાન્તિ અતિશ ધરશે શામળી દેહ ત્હારી,
બાણે ગળકે મયૂરપી'છડે ગોપવેશે શુ' વિષ્ણુ !

રત્નચ્છાયા: રત્નોની કુમળી પ્રભા. વલ્મીકના તટથી:
રાક્ષાની આણીથી. આપખંડ: ધનુષ્યનો કટકો. મેઘધનુષ્યની
ઉત્પત્તિનો એક લોકબ્દેશ એવો. યે છે કે રાક્ષામાંના
નાગની ફેણ ઉપરના મણિઓમાંથી તે પ્રગટે છે.

ત્વચ્ચાયત્તં કૃષિફલમિતિ ભૂવિલાસાનમિજ્ઞૈઃ

પ્રીતિસ્તિનિઘ્નૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।

સચઃ સ્મીરોત્કવણસુરભિ શ્વેત્રમારુહ્ય માલં

કિંચિત્પશ્ચાદ્ગજ લઘુગતિર્ભૂય ણ્વોત્તરેણ ॥ ૧૬ ॥

માની જેતીફળ સહુ તુંમાં, ભૂવિલાસે અજાણ્યાં
પ્રીતિધેરે નયન ઝીલશે ગોરી જ્યહાં ગામડાંની,
તાજ જેડયે પરિમલિત તે માળશ્વેત્રે રહીને
જરી પશ્ચિમે જઈ ઝડપથી ઉત્તરે ઉડ પાછો.

ભૂવિલાસઃ ભમ્ભરની લીલા. પરિમલિતઃ મહેકતાં.
માળશ્વેત્રે: માળ દેશનાં જેતર. ભરતખંડના પ્રાચીન દેશવિભા-
ગમાં હાલના બિહાર પ્રાન્તની નૈઋત્યે અડેલા ભાગને માળ
દેશ કહેલ છે. આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહ્યા પ્રમાણે,
જ્યહાંથી જરી પશ્ચિમે જઈને પછી ઉત્તરે જતાં, નર્મદા નદી
જમાંથી જન્મે છે તે અમરકંટકનો પહાડ આવે છે. માળ
ઝટલે ઉપર કહ્યો તે દેશ ને આસ્રકૃટ ઝટલે અમરકંટક
રૂડમણીએ તો માળની દક્ષિણે આવેલો રામગિરિ પ્રાચીન
જૂનાગમાં મહેન્દ્ર પર્વતને નામે ઓળખાતી ગંતમ
પ્રાન્તમાંની ગિરિમાળમાંનું કોઈક શિખર હોય. રામગિરિ
ઝટલે નાગપુર પાસે આવેલ રામટેક અર્થાં લેતાં માળ
આસ્રકૃટ અને આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહેલ જરી
પશ્ચિમે જઈને ઉત્તરે જવાના અર્થાં સુગમ રહેતા નથી.

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂઢ્ઢાં

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકુટઃ ।

ન ક્ષુદ્રોઽપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથાંચ્ચૈઃ ॥૧૭

ત્હારી ઝડીથી વનદવ શમ્યો તે ગિરિ આમ્રકૃટ

પ્રીતે માથા ઉપર ધરશે પન્થથાકેલ તુને;

સંભારીને પ્રથમ સુકૃતો મિત્ર આવ્યે નીચે કે

મ્હેમાનીથી વિમુખ ન બને, તો પછી ઉચ્ચનું શું ?

વનદવ : વનને બાળતો અગ્નિ. આમ્રકૃટઃ નર્મદા નદી
જેમાંથી જન્મે છે તે ગોડ વનમાં આવેલો અમરકંટકનો
પહાડ. સુકૃતોઃ સારાં કામ. વિમુખઃ મ્હેં ફેરવી નાંખેલો, બેદરકાર.

હ્રોપાન્તઃ પરિણતફલદ્યોતિભિઃ કાનનામ્નૈ-

સ્ત્વય્યારૂઢે શિખરમચલઃ સ્નિગ્ધવેળીસવર્ણે ।

નૂનં યાસ્યત્યમરમિથુનપ્રેક્ષણીયામવસ્થાં

મધ્યે ઇયામઃ સ્તન ઇવ ભુવઃ શેષચિસ્તારપાણ્ડુઃ॥૧૮

ફરતો આંખાવનની ઉજળી સાખજયોતે છવાયો,
તે ગિરિદોચે ચઢી તું વિલસ્યે ઘેરી શી વેણીવણો,
સ્હોશે ચઢાડ્યા સમ ગિરિ ખરે! દેવનાં દ'પતીને,
મધ્યે શાખળ સ્તન શું ભૂમિનો, બાકી ઘેરાવ ગૌર.

સાખજયોતે: આંખા ઉપર લટકતી પાકેલી કેરીના તેજથી.
વેણીવણો:વેણીના રંગનો.

સ્થિત્વા તસ્મિન્વનચરવધૂભુક્કુઞ્જે મુહૂર્તે
 તોયોત્સર્ગદ્રુતતરગતિસ્તત્પરં વર્ત્મ તીર્ણઃ ।
 રૈવાં દ્રશ્યસ્યુપલવિષમે વિન્ધ્યાપાદે વિશીર્ણો
 ભક્તિચ્છેદૈરિવ વિરચિતાં ભૂતિમક્ષે ગજસ્ય ॥૧૯॥

થોભી ત્પહાં તે વનયુવતિએ માણી કુંજે ઘડીક,
 પાણી વધ્યે વધી ઝડપથી પન્થ કાપી પછીનો,
 વિન્ધ્યાપાદે વિષમ છીપરે નર્મદા છિન્નલિન્ન
 ભેજે, ભણે ગજશરીરમાં માંડી શોભાની વેલો.

વનયુવતિ: વગડાની જુવાન સ્ત્રી વિન્ધ્યાપાદે: વિન્ધ્યાચળ
 પર્વતના પગ આગળ. વિષમ: ખડખડી: સમ નહીં તે
 વિષમ. છીપરે: નદીમાંના પહોળા પથરાઓમાં.

તસ્યાસ્તિકૈર્વનગજમદૈર્વાસિતં વાન્તવૃષ્ટિ-

ર્જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં તોયમાદાય ગચ્છેઃ ।

અન્તઃસારં ઘન તુલયિતું નાનિલઃ શક્ષ્યતિ ત્વાં

રિક્તઃ સર્વો ભવતિ હિ લઘુઃ પૂર્ણતા ગૌરવાય ॥ ૨૦ ॥

તહેનાં કડઠાં વનગજમદે મ્હેકતાં, જાંબુકુંજે

ખાળ્યાં પાણી, વરસી તરસ્યેા તું પીને વાધજે જ;

ઉરભરેલા ન પછી તુજને વાયુ યેલાવશે કેાઃ

ખાલી સર્વે હળવું, ગરવાં હોય છે સૌ ભરેલાં.

વનગજમદેઃ વનના હાથીઓના મદથી. ગરવાંઃ ગૌરવવન્તાં.

નીપં દૃષ્ટા હરિતકપિશં કેસરૈરર્દ્ધકૃદૈ-

રાવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દર્લીશ્વાનુકચ્છમ્ ।

દગ્ધારણ્યેષ્વધિકસુરભિં ગન્ધમાત્રાય ચોઘ્યાઃ

સારઙ્ગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥૨૧॥

ભાળી લીલાં ભૂખર અરધાં રેખકૃટયાં કદમ્બ,
ચરીને મ્હોરી પ્રથમ કળીએ કન્દલી કચ્છતીરે,
ખાળ્યાં વનમાં વધુ ભભૂકતા સૂઘી પૃથ્વીસુગન્ધો,
સારંગો તો પથ સૂચવશે વારીવર્ષેલ તહારા.

ભૂખર:ભૂખરાં. કન્દલી:કેળ નહીં, પણ લીલાં પાન ને
રાતાં ફૂલોનો એક ન્હાનો છોડ. કચ્છતીરે:પાણીનાં ખાખો-
ચિયાંને કાંઠે. સારંગો: ભમરા, કાળિયાર, હાથીનાં બચ્ચાં.
મલ્લીનાથ કહે છે કે ત્રણે અર્થ છે, ને દરેક ચરણ સાથે
એકએકનો સંબધ છે.

અમ્મોબિન્દુગ્રહણચતુરાંશ્ચાતકાન્વીક્ષમાણાઃ

શ્રેણીભૂતાઃ પરિગણનયા નિર્દિશન્તો બલાકાઃ ।

ત્વામાસાઘ સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ

સૌત્કમ્પાનિ પ્રિયસહચરીસંભ્રમાલિક્ષિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

તુજ બિન્દુને ચતુર ઝીલવે આતકો પેખતા, ને
હારે હારે ગણી બગલીની વ્હાલીને દાખતા, તે
સિધ્ધો તુજને ગરજનસમે માન દેશે જ, પામી
ભયકમ્પેલી સહચરી તણું સ્નેહઆલિંગનોને.

સહચરીઃસખી. સ્નેહઆલિંગનોઃ સ્નેહનાં ભેટવાં.

ઉત્પદ્યામિ દ્રુતમપિ સખે મત્પ્રિયાર્થં ચિયાસોઃ

કાલક્ષેપં કક્ષુમસુરમૌ પર્વતે પર્વતે તે ।

૨૩ ક્ષાપાક્ષઃ ૩ જલનયનૈઃ સ્વાગતીકૃત્ય કેકાઃ

પ્રત્યુષાતઃ કથમપિ ભવાન્ગાન્તુમાશુ વ્યવસ્યેત્ ॥૨૩॥

સત્ત્વર જાવા પ્રિય ! મુજ બહા કાજ ધરે છે, તહા ચે

કાલક્ષેપો ગિરિકૂલકૂલ્યાં શૃંગશૃંગે હું પેખું :

રહામા આવી સજળ નયણે મોર કેકાવલિથી

સ્વાગત દેશે, જ્યમ ત્યમ કરી જલ્દી ત્યાંથી જશે તું.

કાલક્ષેપોઃવિલંબ, વખતનું ગાળવું. શૃંગશૃંગે:શિખર
શિખરે. કેકાવલિથી: ઉપરાઉપરી ટહોકારથી.

પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્નૈ-

ર્નોદારમ્ભૈર્ગૃહબલિભુજામાકુલગ્રામચૈત્યાઃ ।

ત્વચ્યાસન્નૈ પરિણતફલશ્યામજમ્બૂવનાન્તાઃ

સંપત્સ્યન્તે કતિપયદિનસ્થાયિહંસા દશાર્ણાઃ ॥૨૪॥

છેડે કૂટી ઉપવનવીંટી કેતકીથી પીગુડે,

માળા માંડયે પુરવિહગડે ગાબિયા ગામચૈત્ય,

પાડે જાંબુ વનગ્રીમ બની શ્યામ, હાંસે દિને કંઈ

શોભ્યોઃએવો તુજ પગલીએ ખીલી રહેશે દશાર્ણુ.

ઉપવનવીંટી: બાગને ઘેરી પડેલી. પુરવિહગડે:ગામના પંખીઓએ. ગામચૈત્ય:ચૈત્યનો અર્થ કેટલાક મંદિર લે છે, કેટલાક વૃક્ષ લે છે જૌધોનાં મંદિરો ચૈત્ય કહેવાતાં, કારણ કે પૂર્વે તહેમાં મૂર્તિ ન હતી, પણ બુદ્ધની ચિતામાંનો અવશેષ રાખતા. દશાર્ણુઃ અવન્તીની પૂર્વે આવેલો દશ કિલ્લાઓનો દેશ, મધ્યદેશનો પૂર્વ ભણીનો પ્રાન્તભાગ.

તેષાં દિક્ષુ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં
 ગત્વા સદ્યઃ ફલમવિકલં કામુકત્વસ્ય લબ્ધ્વા ।
 તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યાસિ સ્વાદુ યસ્મા-
 ત્સન્નમ્નં મુલમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોર્મિ ॥ ૨૫ ॥

ત્હેની વિષ્વે વિદિત વિદિશા નામ છે રાજધાની,
 ત્યાં જઈ જલ્દી સકલ રસ તું માણજે કામીઓના;
 ઘાટે ખળકી સુભગ દીસતાં, મીઠાં, ઉર્મિછલકયાં,
 વેત્રવતીનાં મુખજલ પીજે, ભાગી જુ શાં સુહાતાં.

વિદિતઃ જાણીતી. વિદિશાઃ દશાર્ણની રાજધાની, હાલનું
 ભિલસા. વેત્રવતીઃ વિદિશા આગળ વહતી નદી, હાલની
 બેટવા. કાલ્પી આગળ થઈ જમનાને મળે છે.

નીચૈરાવ્યં ગિરિમધિવસેસ્તત્ર વિશ્રામહેતો-

સ્ત્વત્સંપર્કાત્પુલકિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ ।

યઃ પણ્યસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ગારિભિર્નાગરાણા-

મુદ્દામાનિ પ્રથયતિ શિલાવેદમભિર્યૌવનાનિ ॥૨૬॥

તુજ સ્પર્શે શુ' પુલકિત થયો કૂલકૂલ્યાં કદમ્બે,

એવા વામન ગિરિ ઉપર ત્યાં બેસજે થાક ખાવા;

વેશ્યા સ્ત્રીની રતિસુરભિથી મહેકતી જ્યાં ગુફાઓ

ઉચ્ચારે છે નગરજનનાં ઉછળ્યાં યૌવનોને.

પુલકિત : રોમાંચ વાળો. વામન ગિરિ:એ નામનું વિદિશા
પાસેનું નીચું શિખર. રતિસુરભિઃ કામરસની સુગન્ધ.

વિશ્રાન્તઃ સન્વ્રજ વનનદીતીરજાનાં નિપિષ્ણુ-
ન્નુદ્યાનાનાં નવજલકળૈર્યૂથિકાજાલકાનિ ।

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્લાન્તકર્ણોત્પલાનાં

છાયાદાનાત્ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાવીમુખાનામ્ ॥૨૭॥

વિશ્રાન્તિ ત્યહાં લઘુ વિચરજે, છાંટતો પાર્વતીના

ઉદ્યાનોમાં નવજલકળે જૂઠ્ઠી મંજરીઓ;

ઝાંખાં જેનાં શ્રવણકમલો ભાલસ્વેદો નિતાર્યે,

છાયા ઢાળી ક્ષણ અડકજે તે મુખો ભાલણોનાં.

વિશ્રાન્તિ:વિસામો. પાર્વતી:એ નામની નદી. ઉદ્યાનોમાં:
વાડીઓમાં. નવજલકળે:નવા પાણીના છાંટાથી. શ્રવણકમલો:
કાને પહેરેલાં કમલો. ભાલસ્વેદો:સલાટના પરસેવા.

વક્ત્રઃ પન્થા યદપિ ભવતઃ પ્રસ્થિતસ્યોત્તરાશાં
 સૌધોત્સદ્ગપ્રણયવિમુખો મા સ્મ મૂઢજ્ઞયિન્યાઃ ।
 વિદ્યદ્ધામસ્ફુરિતચકિતૈસ્તત્ર પૌરાહ્નગનાં
 લોલાપાહ્નૈર્ગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વજ્જિતોઽસિ૥૨૮૥

ઉત્તરપન્થી. તુજ પથિકને વાંકી છે વા, ત્હો યે
 ઉઝ્ઝયિનીના ન અવગણતો ધામખોળાની પ્રીત્યો;
 વીજળી ચમકયે ચકિત, નખરે ઘેલી, પુરસુન્દરીની
 આંખડલીથી રમીશ નહીં ત્હાં, વ્યર્થ તો જીયું ત્હાં.

ધામખોળા:હવેલીના ઉછંગ, અગાસીઓ. પુરસુન્દરી:
 (શ્લોક ૧૬ માંની ભમ્ભરના વિલાસથી અબાણી ગોરી નહીં,
 પણ) ઉઝ્ઝયિની નગરીની સુન્દર સ્ત્રીઓ. ઉઝ્ઝયિની:શિખાને
 કાંઠે આવેલી અવન્તી દેશની ને ચક્રવર્તી મહારાજ
 વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃહરિની રાજધાની. ભરતખંડના
 લગભગ નાભિસ્થાને વિરાજતી તે પુરીથી આર્ય ખગોલવેત્તાઓ
 રેખાંશ ગણતા સાંદિપની ઋષિનું ગુરુકુલ ત્હાં હતું, ને
 સુદામા તથા શ્રી કૃષ્ણ ત્હાં ભણેલા સાત મોક્ષપુરીઓમાંની
 એક.

ધીચિક્ષોમસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાશ્ચીગુણાયાઃ

સંસર્પન્ત્યાઃ સ્થલિતસુભગં દર્શિતાવર્તનામેઃ।

નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ મથ રસામ્યન્તરઃ સન્નિપત્ય

સ્ત્રોણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિમ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥૨૭॥

ઉમિંછોળે રણુકતી ધરી પંખીમાલા શી સેર,

ઠોકર ખાધ્યે ડમકતી જતી, દાખતી નાભિચક,

નિર્વિન્ધ્યાના રસ ભીતર તું માણુજે માર્ગે મળતાંઃ

સ્ત્રીને ખેડેલાં પ્રણયવચનો પ્રિય શું હાવભાવ.

નાભિચકઃનાભિના સરખી જળની ભમરી. નિર્વિન્ધ્યાઃ
એ નામની નદી. પ્રણયવચનોઃપ્રીતિની ચાચનાના બોલ.
નિર્વિન્ધ્યા ને સિન્ધુ એ નદીઓ વિદિશાથી ઉજ્જયિની જતાં
માર્ગેમાં આવે છે.

વેળોભૂતપ્રતનુસલિલા સાવતીતસ્ય સિન્ધુઃ

પાણ્ડુચ્છાયા તટરુહતરુમ્નંશિભિર્જીર્ણપર્ણૈઃ ।

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યજ્જયન્તી

કાશ્યં યેન ત્યજતિ ધિધિના સ ત્વયૈવોપપાદ્યઃ ॥૩૦॥

તે ઓળંગી, તટતરુ થકી જીર્ણ પર્ણો પડયેથી
રૂપે કીકકી, નીર ઘટી ગયે બાંધી વેણી શી, સિન્ધુ
વિરહીવેશે સુભગ ! સૂચવે ત્હારું સૌભાગ્ય, ત્હને
સૌ કરજે તે વિધિ તું, કૃશતા અંગની જાય જેથી.

તટતરુઃકાંડા ઉપરનાં આડ. જીર્ણ પર્ણોઃજીરણ થઇ
ગયેલાં પાંદડાં. બાંધી વેણીઃવિરહિણીનો એક વેશ એ છે
કે વિરહને પ્રથમ દિવસે જ ત્રણ સરની લાંબી એક લટ
ગૂંથીને, નિત્યે તેલ સીંચીને હોળવાને બદલે એ જ સ્થિતિમાં
બાંધેલી વેણી રહેવા દેવી. પિયુ ઘેર આવ્યે તે વિરહવેણી
છોડતા. સિન્ધુઃભાળવાની એક નદી; દેવાસ આગળથી
નીકળી અંબલ નદીને મળે છે. ત્હને આ શ્લોકમાં એક
વિરહિણી સાથે સરખાવી છે. કૃશતાઃદૂબળાપણું. સુભગઃ
આરા ભાગ્યવાળો.

પ્રાપ્યાવન્તીનુદયનકથાકોવિદગ્રામવૃદ્ધા-

•પૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર પુરીં શ્રીવિશાલાં વિશાલામ્ ।

સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વર્ગિણાં ગાં ગતાનાં

શૈષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્સ્વર્ણકમેકમ્ ॥૩૬॥

વર્ણે વૃદ્ધો ઉદયનકથા એ અવન્તી જ આવ્યે
પૂ વેં ભાખી પુરી વિચરજે ઉર્જની લક્ષ્મીચોરી;
થોડાં થાતાં ફલ સુકૃતનાં સ્વર્ગીનાં પૃથ્વી વાસ્યે
ખાકી પુણ્યે સુભગ શુ' ખીલ્યો સ્વર્ગનો એક ખંડ.

અવન્તી:ઉર્જિની જેની રાજધાની હતી તે માળવાનો મધ્યપ્રાન્ત. સુકૃત:સારાં કામ, પુણ્ય. સ્વર્ગીનાં:સ્વર્ગવાસીઓનાં. સુભગ:સુન્દર. ઉદયનકથા:ઉર્જિનીના પ્રદ્યોત રાજને ઇન્દ્ર દીધેલી વાસવદત્તા નામે કુંવરી હતી, ને ત્હેને સંજય નામના રાજને પરણાવવા વિચાર હતો. દરમિયાન વાસવદત્તાએ સ્વપ્નમાં કૌશાંભીના રાજ ઉદયન ઉર્જિ વત્સરાજને દીઠો, ને મોહિત થઈ ત્હેને એ વાત જણાવી. પ્રદ્યોતને એની જાણ થતાં ત્હેણે વત્સરાજને પોતાની નગરીમાં કેદ કીધો; પણ જ્યારે ત્હેને મન્ત્રીએ છૂટો કર્યો, ત્યારે તે વાસવદત્તાનું હરણ કરી ગયો. વિશેષ હકીકત માટે જૂવો કથાસરિત્સાગર, અથવા ભાસના નાટકનું રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ભાષાન્તર, સાચું સ્વપ્ન.

દીર્ઘીકુર્વન્પટુ મદકલં કૂજિતં સારસાનાં

પ્રત્યૂષેષુ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકષાયઃ ।

યત્ર સ્ત્રીणां હરતિ સુરતગ્લાનિમજ્ઞાનુકૂલઃ

શિપ્રાવાતઃ પ્રિયતમ इव प्रार्थनाच्चाटुकारः ॥ ૩૨ ॥

લાંબાવન્તા સ્વર મદમીઠા કૂજતા સારસોના,

ને ખીલેલા કમલરજના સંગથી મ્હેકતા, ત્યાં

શિપ્રાવાયુ, પ્રિય વચનથી પ્રાર્થતા બહાલમા શા,

ટાળે સ્ત્રીના સુરતશ્રમને અંગ ભાવી પ્રભાતે.

કમલરજઃ કમલના પરાગ. શિપ્રાઃ ઉજ્જયિનીની પ્રખ્યાત
નદી. સુરતશ્રમઃ સંલોગના થાક.

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટિકાન્કોટિશઃ શશ્વશુક્તોઃ
 શશ્વદયામાન્મરકતમણીનુન્મયૂક્ષપ્રોહાન્ ।
 દષ્ટ્વા યસ્યાં વિપણિરચિતાવિદ્રુમાણાં ચ મઙ્ગા-
 ન્સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિધયસ્તોયમાત્રાવશેષાઃ ॥ ૩૩ ॥

દુર્વાવણીઃ કિરણસ્કુરતાં લીલભો લોલ, ચાક્ષ્ણ
 મોતીહારે મણિ ઢળકતા, શંખ છીપે કશેડો,
 પરવાળાંઃ એ સદુશી દીપતાં ભાળી ત્હાંનાં જગદે
 ધારે કે કે જલઉદધિમાં નીર શું માત્ર જાડી.

દુર્વાવણીઃ ધરેના રંગનાં. જલઉદધિઃ પાણીભર્યો સાગર.
 મહાસાગરમાંનાં જળાં રત્નો ઉન્નયિનીમાં આવ્યે સાગરમાં
 તે જાણે પાણી જ જાડી રહ્યું હોય એવી કવિની કલ્પના છે.

પ્રદ્યોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽત્ર જહ્ને

હૈમં તાલદ્રુમવનમભૂદત્ર તસ્યૈવ રાજઃ ।

અત્રોમ્દ્રાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાદ્ય દર્પા-

દિત્યાગન્તૂન્નમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિજ્ઞઃ ॥

પૂર્વે આંહી હરી ઉદયને વ્હાલી પ્રદ્યોતપુત્રી,

તે રાજાનું આંહી વન હતું તાડનું હૈમવર્ણું;

મદ્યથી ગાંઠો નલગિરિ આંહી થાંભ પાડી ધૂમ્પોતો;

એવું જૂના જન કહી કહી રીઝવે ત્યાં પહોરોણા.

હૈમવર્ણું: સોનેરી રંગનું. નલગિરિ: એ નામનો પ્રદ્યોત રાજાનો હાથી. જૂના: અને તેથી જાણનારા. ઉજ્જયિનીમાં પ્રચલિત કેટલીક કથાઓનું આ શ્લોકમાં સૂચન છે. પ્રદ્યોત ઉર્ફે અંડમહાસેનને મૃગયાનો શોખ સારો હતો, ને તેથી તેણે વન પણ ઉછેર્યાં હતાં.

જાલોદ્ગીર્ણેરુપચિતવપુઃ કેશસંસ્કારધૂપૈ-

વન્ધુપ્રીત્યા મથનશિખિભિર્દત્તનૃત્યોપહારઃ ।

અર્ચ્યેષ્વસ્યાઃ કુસુમસુગમિષ્વધ્વલેદં નયેથા

લક્ષ્મીં પદયંત્રુલિતવનિતાપાદરાગાઙ્ગિતેષુ ॥ ૩૫ ॥

ફૂલી જાળી મંડીથી ઉડતા કેશસંસ્કારધૂપે,
બન્ધુપ્રીતનાં ગૃહમયૂરનાં નૃત્યસન્માન પામી,
ફૂલફેરનતાં, લલિત વધુના પાયરંગે સુહનતાં,
ત્રહાંનાં ધામે વિલવ નિરખી ટાળજે પન્થથાક.

કેશસંસ્કારધૂપે: વાળ હોળવાગૂંથવાની ક્રિયાઓમાં કેશને
ધૂપ દેવાનો પણ રિવાજ હતો, ને કપ્પહાંક હજીયે છે. ગૃહમયૂરઃ
ઘરના પાળેલા મોર. ઘર ઉપર ચઢી બેઠેલા મોર એવો અર્થ
પણ કોઈ લે છે. નૃત્યસન્માનઃ નાચવા રૂપી સત્કાર. વિલવઃ વૈલવ.

મર્તુઃ કણ્ઠચ્છવિરિતિ ગર્જૈઃ સાદરં વીક્ષ્યમાણઃ

પુણ્યં યાયાસ્ત્રિભુવનગુરોર્ધામ ચણ્ડીશ્વરસ્ય ।

ધૂતોદ્યાનં કુવલયરજોગન્ધિભિર્ગન્ધવત્યા-

સ્તોયક્રીડાનિરતયુવતિસ્નાનતિકૈર્મરુદ્ધિઃ ॥ ૩૬ ॥

સાદર જોશે ગણુ છળિ ગણી સ્વામીના કંઠની જાળ્યાં.

જાજે તું તે ત્રિભુવનગુરુ શંભુને પુણ્યધામઃ

જાળ્યાંનાં ખાગો કમલરજથી, જલવિહારે મચેલી

સ્ત્રીના મદથી, પ્રમદ ઝૂલવે ગન્ધવતીના સમીરે.

સાદરઃઆદર સાથે. ગણુઃશિવના ગણુ. સ્વામીઃશિવજી.
નાગરમન્થનકાલે શિવજીએ કાલકૂટ નામનું ઝેર પીધું ત્યાહારથી
તે નીલકંઠ કહેવાયા. શિવજીના એ નીલ કંઠની છયા માનીને.
પુણ્યધામઃમહાકાલ નામના શિવનું એ જ નામનું મન્દિરઃ
ખાર જ્યેતિર્લિંગમાં તે શ્રેષ્ઠ મનાય છેઃ વિક્રમના રક્ષપાળ
દેવ. કમલરજથીઃ કમલના પરાગથી. પ્રમદઃમદવાળા. ગન્ધવતીઃ
એ નામની મહાકાલ પાસેની ન્હાની નદી.

અપ્યન્યસ્મિન્નુલધર મહાકાલમામાથ કાલે

સ્થાતઘ્યં તે નયનચિપયં યાવદત્યેતિ માનુઃ ।

કુર્વન્સન્ધ્યાઘલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્વાઘનીયા-

મામન્દ્રાણાં ફલમવિકલં લપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥૩૭॥

કો બીજો એ સમય ઘન ! તું જો મહાકાળ બન્ય,
તો તો રહેજો નયનપથથી સૂર્ય દૂખ્યા સૂધી ત્યાં;
નોખત આયં શિવપૂજનની ત્યાં વગાડી યશસ્વી
મીઠું ઘેરાં ગરજન તાણું પુણ્ય નિઃશેષ લેજો.

નયનપથઃ આંખનો માર્ગ. મહાકાલેશ્વર મહાદેવની
સન્ધ્યાઆરતીનું આમાં સૂચન છે.

પાદન્યાસૈઃ ક્ષાણેતરશનાસ્તત્ર લીલાવધૂતૈ

રત્નચ્છાયાચ્ચિતવલિભિશ્ચામરૈઃ ક્ષાન્તહસ્તાઃ ।

વેદ્યાસ્ત્વત્તો નચ્ચપદસુખાનપ્રાપ્ય વર્ષાગ્રચિન્દુ-

નામોદ્યન્તે ત્વયિ મધુકરથ્રેણીદીર્ઘાન્કટાક્ષાન્ ॥૩૮॥

પગને ડમકે ધૂધરી ઘમકે, રત્નઝલકે જાડેલી

દાંડીવાળા લલિત વીંઝવ્યે ચમરે. હાથથાકી,

નર્તકીઓ ત્યાં, નખલીફજતા પામી નવચિન્દુ તારાં,

તું ભાળી લાંગાં ભ્રમરચર શાં છોડશે કંઈ કટાક્ષો.

રત્નઝલકે:રત્નોની ઝલકથી. નખલી:નખનાં ચિહ્ન: સરખાવે
પગ, પગલી. ભ્રમરચર: ભમરાની હાર મન્દિરોમાં મૂરલીઓ
હજી પણ મહારાષ્ટ્રમાં રહે છે. આ શ્લોકમાં દેશિક નામનાં
નૃત્યનું સૂચન છે.

પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મળકલેનામિલેનઃ ।

સાન્ધ્યં તેજઃ પ્રતિનવજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ।

નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેગાર્દ્રનાગાજિનેચ્છાં

શાન્તોદ્રેગસ્તિમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિર્મવાન્યા ॥ ૩૯ ॥

ને પછી ઉચ્ચે ભુજતરુવને મંડલાકાર ઝૂંપી,
નવખીલ્યા શું ધરી રતુંગતું જસુદી સાન્ધ્ય તેજ,
પૂરજે બીના ગજઅગ્નિનનો તાંડવે શંભુભાવઃ
થાંભી આંખે, ભય શમી ગયે, ભક્તિ જોશે ભવાની.

ઉચ્ચે ભુજતરુવને:ઉંચા હાથ રૂંપી વૃક્ષોના વનમાં. મંડ-
લાકાર:ફરતો ગોલાકાર. જસુદી:જસુદના રંગનું. ગજઅગ્નિનનો:
હાથીના ચર્મનો. તાંડવે:તાંડવ નામના નૃત્યમાં. પાર્વતીજી
સહિત ગણો સાથે ઉંચા હાથ કરીને નિત્ય સન્ધ્યાએ શિવજી
તાંડવનું નૃત્ય કરે છે, ને તે વખતે ગજસુરનું લોહીભીનું રાતું
ચર્મ ઓઢે છે એવી કથા છે. ભવાની: પાર્વતીજી.

ગચ્છન્તીનાં રમણવસતિં યોષિતાં તત્ર નક્તં

રુદ્રાલોકે નરપતિપથે સૂચિમેઘૈસ્તમોભિઃ ।

સૌદ્રામન્યા કનકનિકષસ્ત્રિગ્ધયા દર્શયોર્વાં

તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુલ્લરો મા સ્મ ભૂર્વિક્લવાસ્તાઃ ॥૪૦॥

રાત્રે જાતી રમણુ ભવને ત્યાંહિની સુન્દરીને,
સોયવિંધાતે તિમિર નજરે રાજમાર્ગે રૂઢાતા,
ભૂમિ દાખવજે નિકષચીતરી હેમરેખા શી વીજેઃ
મા ગર્જન્તો, નવ વરસતો. ખડાવરી નારી છે તે.

રમણુભવનેઃ સ્વામીને ઘેર. સોયવિંધાતે તિમિરઃસોયની
અણીથી લેદાય એવા અન્ધકારમાં. નિકષચીતરીઃ કસોટી ઉપર
દોરેલી. ગામમાં જ મહિયર હોય તહેવી સુન્દરીઓ રાત્રિએ
પતિને ઘેર જાય એવો ચાલ આજે પણ ગુજરાતમાં છે. એટલે
યોષિતામ્ નો અર્થ અભિસારિકા લેવાની જરૂર નથી. જૂવેા આ
પછીનો બીજો શ્લોક જરૂર મો. ત્યાં અભિસારિકા અર્થ નથી
લેતા, ને લેવાય એમ નથી; તો પછી અંહી એ અર્થ શા માટે ?

તાં કસ્યાંચિદ્ધવનવલભૌ સુમધારાવતાયાં
 નીત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્તિલ્લગ્નવિદ્યુત્કલત્રઃ ।
 દ્રષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્વાહયેદધ્વશેષં
 મન્દાયન્તે ન ચલુ સુહદામભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્યહાં પોઢેલાં કપૂતર ભરી ધામની કોક પાંખે
 રાત્રી ગાળી બહુ વિલસવે થાકી વિદ્યુત્સખી શું,
 દીઠે ભાનુ વળી વિચરજે વીર ! વાટે અધૂરીઃ
 માથે લે કો પ્રિયનું ભલું તે ના ખરે ! મન્દ થાયે.

વિલસવેઃ રમવાથી. વિદ્યુત્સખી શુંઃ વીજળી રૂપી સખીની
 સાથે.

તસ્મિન્કાલે નયનસલિલં યૌષિતાં ખણ્ડિતાનાં

શાન્તિ નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ માનોસ્ત્યજાશુ ।

પ્રાલેયાસ્ત્વં કમલવદનાત્સોઽપિ હર્તું નલિન્યાઃ

પ્રત્યાવૃત્તસ્ત્વયિ કરુણિ સ્યાદનલ્પાભ્યસૂયઃ ॥ ૪૨ ॥

તે કાલે તો નયનજલને ખંડિતા પત્નીઓનાં

ટાઢાં પાડે પ્રીતમ, ઝટ તો ત્યાગને સૂર્યમાર્ગે;

નહિ તો તે શ્રે કમલમુખથી પશ્ચિનીનાં દવાશ્રુ

હોવા વળતો તુજ, કર રૂંધ્યે, દેખી થાશે ન થોડો.

ખંડિતા: પોતાનો પતિ પરઘેર જાય તેથી સ્નેહખંડિત

થયેલી સ્ત્રી. કમલમુખથી: કમલ રૂપી મુખથી. પશ્ચિની: કમલનો

છાંડ. દવાશ્રુ: આંકળનાં ગિન્દુ રૂપી આંસુ. કર: હાથ, કિરણ.

ગમ્ભીરાયાઃ પયાસિ સરિતચ્છેતસીવ પ્રસન્ને
 છાયાત્માઽપિ પ્રકૃતિસુમગો લપ્સ્યતે તે પ્રવેશમ્ ।
 તસ્માત્તસ્યાઃ કુસુદવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-
 ન્મોધીકર્તુ ચ્ચટુલશફરોદૂર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૩ ॥

ગમ્ભીરાનાં હૃદય સરિખાં નીર માંહી પ્રસન્ન
 છાયાત્મા યે પ્રકૃતિમધુરો સરકશે તુજ સ્હેજે;
 તેથી ન ઘટે વિક્ષણ કન્ધી ત્હેની શીઘ્રે ઉડતી
 પોયણુધોળી શક્તી શી દુગો મેઘ ! રહીને નઠોર.

ગમ્ભીરાઃ જીનસેને કહેલી માળવામાંની એક ન્હાની નદી,
 ગમ્ભીર સ્વભાવની સુન્દરી. છાયાત્માઃ તહારી છાયા, તહારી
 છાય, છાયા રૂપી આત્મા. પ્રકૃતિમધુરોઃસ્વભાવથી જ મધુર.
 વિક્ષલઃક્રોગટ. શીઘ્રેઃઝડપથી. શક્તીઃ એક જાતની સફેદ ન્હાની
 ચળકતી માછલી. દુગોઃનજરો, દૃષ્ટિઓ. ધૈર્યાત્ઃ (ગમ્ભીરાની
 નજરોથી અણુસ્પર્શી) અઝોલતાને લીધે.

તસ્યાઃ કિંચિત્કરધૃતમિથ પ્રાપ્તવાર્નારશાઃ

હ્રીત્વા નીલં સલીલવસનં મુક્તરોધોનિતમ્બમ્ ।

પ્રસ્થાનં તે કથમપિ સખે લમ્બમાનસ્ય ભાવિ

જ્ઞાતાસ્વાદો વિવૃતજઘનાં કો વિહાતું સમર્થઃ ॥ ૪૪ ॥

તેહુનું, કાંઈક કરથી બીલ્યું શું, નેતરોને અડતું,

હરીને નીલું જલવસન તે તટનિતમ્બોથી ખસિયું,

પછી ક્યેમે એ વીર! તુજ થશે ત્યાંથી પ્રસ્થાન પોઠયે ?

રસરંગીલો અધજૂલી સ્ત્રીને છાંડવે કે સમર્થ ?

જલવસન:પાણી રૂપી વસ્ત્ર. તટનિતમ્બોથી ખસિયું: તટ-
રૂપી નિતમ્બ ઉપરથી ખસી ગયેલું. પ્રસ્થાન:પ્રયાણ, માર્ગે
પડવું.

ત્વન્નિપ્યન્દોઽશ્વસિતવસુધાગન્ધસંપર્કરમ્યઃ

સ્ત્રોતોરન્ધ્રધ્વનિતસુભગં દન્તિભિઃ પીયમાનઃ ।

નીચૈર્વાસ્યત્યુપજિગમિષોદૈવપૂર્વં ગિરિં તે

શીતો વાયુઃ પરિણમયિતા કાનનોદુમ્બરાણામ્ ॥ ૪૧ ॥

હાલે ફેરે ભૂકી ઉઠતા પૃથ્વિગન્ધોથી રમ્ય,
ને સોહન્ટી ફણ ફડકતી હાથીશૃંગે પીવાતો,
શીંગો વાયુ, પકવી પકવી ઉમ્મશનાં વનોને,
વાશે ધીરે સજન ! તુજને—દેવગિરિએ જતાને.

પૃથ્વિગન્ધોઃ પૃથ્વિના સુગન્ધ. દેવગિરિઃ ચંબલની દક્ષિણે
ને જહાંસીની નૈરુત્રે આવેલ દેવગઢઃ મેઘના માર્ગમાં તે
આવેલ છે.

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેઘીકૃતાત્મા

પુષ્પાસારૈઃ સ્પયતુ ભવાન્વ્યોમગઙ્ગાજલાદ્રૈઃ ।

રક્ષાહેતોર્નવદશિભૃતા વાસવીનાં ચમૂના

મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સંભૃતં તદ્ધિ તેજઃ ॥ ૪૬ ॥

ત્હાં કૂલવાદળી બની તું રહીને નિત્યવાસી જ સ્કન્દ

સ્વર્ગગાનાં જલભીની અભિષેકને પુષ્પઝડીએ;

રક્ષા કાળે અમરપતિના મૈત્ર્યની શંભુદેવે

અગ્નિમુખડે રવિથી ય વડું તેજ તે તો મૂક્યું તું.

તું બની:મેધ સ્વેચ્છારૂપધર છે માટે. સ્કન્દ:કાર્તિક સ્વામી. ત્હાં હેમતું મન્દિર છે. સ્વર્ગગા: સ્વર્ગમાંની ગંગા. અમરપતિ: ઇન્દ્ર. દેવોને તારક નામનો અસુર પીડતો હતો. તેથી તેઓ શંકર પાસે ગયા. શંકરે પોતાનું વીર્ય અગ્નિમુખમાં મૂક્યું. અગ્નિથી તે ન જીરવાતાં ગંગામાં નાંખ્યું. ગંગાથી ન જીરવાતાં બરૂનાં ભેંથાંમાં નાંખ્યું. ત્હાં પુત્ર જન્મ્યો તે શરજ કે શરવણજ. હેને કૃતિકાઓએ ઉછેર્યો, તેથી તે કાર્તિકેય કહેવાયો. મોર હેતું વાહન છે, ને એક હાથમાં બાણ ને એક હાથમાં કમાન હેનાં શસ્ત્રો છે. દેવોનો તે સેનાધિપતિ છે.

જ્યોતિર્લેખાવલયિ ગલિતં યસ્ય બર્હ ભવાની
 પુત્રપ્રેમ્ણા કુવલયદલપ્રાપિ કર્ણે કરોતિ ।
 ધૌતાપાઙ્ગં હરશશિરુચ્ચા પાવકેસ્તં મયૂરં
 પદ્માદદ્રિગ્રહણગુરુભિર્ગર્જિતૈર્નર્તયેથાઃ ॥ ૪૭ ॥

જ્યોતિર્મેડલ સ્ફુરતું ખરિયું પીંછ જેનું ભવાની
 પુત્રપ્રેમે કમલદલથી શોભિતે કાન ધારે,
 શિવજ્યોત્સ્નાથી ધવળનયણા સ્કન્દના મોરને તે
 તહારે ગર્જન પછી નચવજે ગાળને પહાડઝીલ્યો.

જ્યોતિર્મેડલ: તેજનું કુંડાળું. કમલદલ: કમળની પાંખડી.
 શિવજ્યોત્સ્નાથી: શિવજીના ચન્દ્રના પ્રકાશથી.

આરાધ્યેનં શરવણમવં દેવમુલ્લક્ષિતાધ્વા

સિદ્ધદ્વન્દ્વૈર્જલકણમયાદ્ધોણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ।

વ્યાલમ્બેથાઃ સુગમિતનયાલમ્બજાં માનયિષ્ય-

ન્સ્રોતોમૂર્ત્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥ ૪૮ ॥

આરાધી એ શરજનમિયા દેવ, વીણા ધરેલાં
સિદ્ધદ્વન્દ્વે જલકણુલયે પન્થ છાંડયા ઉલંઘી,
રન્તિદેવની પૃથિવિ ઉતરી ગોસવોની શું કીર્તિ
મરિતારૂપે, નદી ઉપર તે ઝૂકજે માન દેવા.

શરજનમિયા: શરનાં ભોથાંમાં જન્મેલા કાર્તિક સ્વામી.
સિદ્ધદ્વન્દ્વે:સિદ્ધનાં જોડલાંઓએ. જલકણુલયે:પાણીના છાંટાના
ભયથી. રન્તિદેવ:ભરતવંશમાં છઠ્ઠાદશપુરના રાજા, ઉદાર ધર્માત્મા
ને બહુ યજ્ઞ કરનાર, લક્ષ્મીવાન રાજા હતા. ગોસવો:ગોમેધ.
રન્તિદેવ રાજાએ ઘણા યજ્ઞ કરી ગાયોના બલિ આપ્યા હતા,
ને એ ગોચર્મોમાંથી નદી વહી તે ચર્મોવતી અથવા હાલની
ચંબલ.

ત્વચ્ચાદાતું જલમવનતે શાર્ફિણો વર્ણચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તનું દૂરભાવાત્પ્રવાહમ્ ।

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો નૂનમાવર્જ્ય દૃષ્ટી-

રેકં મુક્તાગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલમ્ ॥ ૪૯ ॥

ખડોળા તહો ચે દૂર થકી જીણા તે નદીના પ્રવાહે

જળહારે પીવા જળ નમીશ તું વિપ્લુનો વર્ણચૌર.

સાચે, વારી દૃગ, નિરખશે વ્યોમવિહારી, જાણે

એક જ મોતીસર પૃથિવિની. મધ્ય ખડોટ્ટો શની શું ?

તે નદીનાઃ ચંબલના. વિપ્લુનો વર્ણચૌરઃ વિપ્લુના જેવા
શ્યામ રંગનો. દૃગઃ નજર. વ્યોમવિહારીઃ આકાશમાં વિહાર
કરનારાંઓ. એક જ મોતીસર પૃથિવિનીઃ પૃથ્વીનો એકાવળ
મોતીહાર.

તામુત્તીર્યં વ્રજ પરિચિત્ત્વૂલતાવિભ્રમાણં

પશ્વમોત્કેષપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણશારપ્રમાણામ્ ॥

કુન્દક્ષેપાનુગમધુકરશ્રીમુષામાત્મવિમ્બં

પાત્રીકુર્વન્દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

ને જાજે તે ઉતરી, સ્ફુરતી જૂલતાના વિલાસે,
પાંપણ મટક્યે ઉડી અબકતી રંગરંગી પ્રભાળી,
ડોહ્યા કુન્દે જૂલત અલિ શી લોલ. કોડીલી આંખે
તહારી મૂર્તિ દશપુર તણી દાખવી સુન્દરીને.

જૂલતા: ભમ્ભરની વેલ. રંગરંગી: વિધવિધ રંગની.
કુન્દ: મોગરાનું ફૂલ. અલિ: ભમરો. દશપુર: રન્તિદેવની
રાજધાની. રન્તિપુર-રણુથભોર અથવા દેશોર-મહેસર.

બ્રહ્માવર્તે જનગદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ

ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ભજેથાઃ ॥

ગાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાણ્ડીવધન્વા

ધાગપાતૈસ્ત્વમિવ કમલાન્યભ્યવર્પન્મુખાનિ ॥ ૫૧ ॥

બ્રહ્માવર્તે ત્યાંહિથી વિચરી, છાંયડીથી પ્રવેશી,

ક્ષત્રિયોના વધ સ્મરવતા તે કુરુક્ષેત્ર જાળે;

ધારાઝડીએ તું જ્યમ કમલો, તેમ ગાણ્ડીવધરે જળ્યાં

વર્ષાવ્યાં કંઈ શિર નૃપતિનાં સેકડો તીક્ષ્ણ બાણે.

બ્રહ્માવર્તઃ સરસ્વતી અને દૃશદ્વતી નદીઓ વચ્ચેનો દેશ-
ભાગ; સર્વ પ્રાન્તોમાં તે પવિત્ર મનાય છે. કુરુક્ષેત્રઃ અનેક
યોગા ભરતખંડનુ ભાગ્ય ઘડનાર પાણીપતનું મેદાન; સ્થાને-
ધરથી જરા દક્ષિણે છે, અને સરસ્વતી નદી તે રણમાં વાડી
જમીનમાં સમાઈ જાય છે. ગાણ્ડીવધરે ગાણ્ડીવ નામના
ધનુષ્યને ધરનાર અર્જુને.

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાઙ્કાં

બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુખો લાઙ્ગલો યાઃ સિંધવે ।

કૃત્વા તાસામધિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-

મન્તઃ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥ ૫૨ ॥

મનમાનીતો મૂઢી મધુ દીપ્યો રેવતીનેત્રરેખે,

બન્ધુપ્રીતે હજધર તજી યુદ્ધ સેવે જ જેહ,

નાહીને ત્હાં ઘન ! પુનિત તે નીર સારસ્વતીને

હૈયે નિર્મળ થઈશ તું ય, રહે વર્ણધી માત્ર કૃષ્ણ.

મધુઃમધ, રેવતીનેત્રરેખેઃ રેવતીજીની આંખડીની છાયા-
રેખાથી. રેવતીજીઃ બજરામતાં રાણી, કુશસ્થદીના સ્થાપનાર
રેવત રાજાની કન્યા. રેવત એટલે રવૈયો-ગિરનારનું પ્રાચીન
નામ. બન્ધુપ્રીતેઃ સગાંઓના હેતથી હજધરઃ હજને આયુધ
તરીકે ધારણ કરનાર બજરામ; શેખના અવતાર, શ્રી કૃષ્ણના
મહોટા ભાઈ, બીમ તથા દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવનાર. કૌર-
વપાંડવના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી ઉદાસ થઈને યાત્રાએ
આડ્યા ગયા હતા. નીર સારસ્વતીનેઃ સરસ્વતી નદીનાં પાણીમાં.
તે કુમારિકા નદી કુરુક્ષેત્રની વાયવ્ય દિશામાં વહી રહીની
રેતીમાં સમાઈ જાય છે. કૃષ્ણઃ કાળો.

તસ્પાદ્વચ્છેરનુકનચલં શૈલરાજાવતીર્ણા

જન્હોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપક્લિમ્ ।

ગૌરીવક્ત્રમ્બુકુટિરચ્ચનાં યા વિહસ્યેવ ફેનૈઃ

શંભોઃ કેશગ્રહણમકરોદિન્દુલગ્નોર્મિહસ્તા ॥ ૫૩ ॥

ત્હાંથી જાજે કનખલ કને, જાડવી ઉતરે જપ્હાં

હિમાખેથી, સગરસુતની સ્વર્ગસહીડી સરીખી.

ગૌરીમુખડે પડી બ્રુકુટિ શુ' કીણુહાસે ઉવેખી,

ઝીલી ઉર્મિકરથી શશી, જે શંભુના કેશ ઝાલે.

કનખલ: હરદ્વારથી બેએક માઈલ છેટે આવેલું ગામ ને શિખર 'અનુ-કને' શબ્દ હોવાથી કેટલાક આ શ્લોકમાં હરદ્વારનું વર્ણન માને છે. જાડનવી: જાડનુ ઋષિની કન્યા. સગર રાજાના ૬૦૦૦૦ પુત્રોને કપિલ મુનિએ શાપ દઈ બાળી નાંખ્યા હતા તહેમના ઉદ્ધારને કાજે સગરના પ્રપૌત્ર ભગીરથ રાજાએ તપ કરી સ્વર્ગગંગાને ઉતારી. સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપટો તે ધોધ શિવજીએ જટામાં ઝીલ્યો, અને તે આગળ ગયે જાડનુ ઋષિ પી ગયા. પછી ભગીરથની આજીજીથી પોતાની ઝાંઘમાંથી વહતી કીધી. એ રીતે ભગીરથ રાજાએ ગંગા પૃથ્વીમાં આણી, માટે ભાગીરથી કહેવાઈ: ને સગર રાજાના પુત્રોને તાર્યા, માટે 'સગરસુતની સ્વર્ગસહીડી' મહાકવિએ કહી. બ્રુકુટિ: ભસ્મરની ચુડાવેલી કમાન. ઉર્મિકરથી: તરંગો રૂપી હાથથી.

તસ્યાઃ પાતું સુરગજ ઇવ વ્યોમ્નિ પશ્ચાર્ધલમ્બી
 ત્વં ચેદ્છસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભઃ ।
 સંસર્પન્ત્યા સપદિ ભવતઃ સ્ત્રોતસિ ચ્છાયયાઽસૌ
 સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસહગમેવાભિગમા ॥ ૫૪ ॥

ઐરાવત શો ગગન લટકી પાછલે પાય વાંકો
 તહેનાં ચોફૂખાં સ્ફટિકઉજળાં નીર ધારીશ પીવા,
 તો તુજ છાયા ધસતી સરિતે સરકતાં, તેહ ગંગા.
 અસ્થાને આ મળી શું યમુના, એવી સ્થોળે સુરમ્ય.

ઐરાવતઃ સાત શૂંઢવાળો ઇન્દ્રનો મોટો હાથી. ગંગાનાં
 ઉજળાં નીરમાં જમનાનું કાળું પાણી પ્રયાગ આગળ મળે
 છે, પણ આ સ્થાને ગંગાના ઉજળાં જળમાં જમનાનાં કાળાં
 પાણી જેવી તહારી છાયા સરકતાં અસ્થાને ગંગાયમુનાના
 મંગમ સરિખું ચિત્ર થશે.

આસાનાનાં સુરમિતશિલં નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં

તસ્યા एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमघिनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ૫૨ ॥

મૃગ બેઠાંથી જ્યાંહિં મહસમહસે કરતૂરીથી શિલાઓ,

તે ગંગાને જનક જમને હિમધોળે હિમાદ્રિ.

બેસી તહેને શિખર પથનો ટાળવા થાક, લેજે

શેલા શિવના ધવળ વૃષભે નાંખિયા પંક જેવી.

મૃગ: કસ્તૂરીમૃગ. જનક: પિતા. વૃષભ: પોઠી પંક: કાઢવ.
બીજા શ્લોકમાં જેમ હાથી જેવા મેઘને વપ્રકીડા કરતો કહેા છે,
તેમ અંહી શિવજીના પોઠીને વપ્રકીડા કરતો કહેા છે

તં ચેદ્વાયૌ સરતિ સરલસ્કન્ધસંગઢજન્મા

બાધેતોલ્કાક્ષપિત્તચમરીબાલભારો દવાગ્નિઃ ।

અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈ

રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનામ્ ॥ ૫૬ ॥

વાયુ વાયે ઘસઘ પ્રગટે દેવદાઝની ડાળો,

વેરે તનખા ચમરી પૂછથી, તે દવાગ્નિ ખીટે. તે

એ ગિરિના સૌ દવ શમવળે કોટિધા નીરધારે:

દુળિયારાંના દવ શમવવા સંપદો શ્રેષ્ઠની જ.

ચમરી: જેના પૂછના વાળના ચમ્મર બને છે તે હિમા-
લયમાંનું એક જાતનું પ્રાણી. દવાગ્નિ: દાવાનળ, વનનો અગ્નિ.
પહેલા ચરણમાં દાવાનળ પ્રગટવાનું કારણ, ને બીજા ચરણમાં
તે દાવાનળ ડામઠામ પ્રસરવાનું કારણ કહેલું છે.

યે સંરમ્ભોત્પતનરમસાઃ સ્વાક્ષમજ્ઞાય તસ્મિ-

ન્મુક્તાધ્વાનં સપદિ શરભા લઙ્ઘયેયુર્મવન્તમ્ ॥

તાન્કુર્વીથાસ્તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણા-

ન્કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્તાઃ॥ ૫૭ ॥

ને કોંપે જે ઉછળી ઉછળી, માગમૂકયા તહને યે

દ્વી જાવા, સરભ તલપે ભાગવા નિજ અંગો,

વર્ષી કરાની તુમુલ ઝડીઓ તેહ વિખેરજે સૌઃ

કેા પરિભવનો વિષય ન જને આદરી યત્ન મિથ્યા ?

સરભઃ આઠ પગનાં એક જાતનાં ઝનૂની પ્રાણીઓ.

તુમુલઃ ભારે. પરિભવઃ વિદ્યરણ, હાર.

તત્ર વ્યક્તં દષદિ ચરણન્યાસમર્ધેન્દુમૌલેઃ

શશ્વત્સિદ્ધૈરુપાચિત્તર્વાલિં ભક્તિનમ્રઃ પરીયાઃ ।

યસ્મિન્દષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ગૂતપાપાઃ

સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધધાનાઃ ॥ ૫૮ ॥

ત્યાં કે ખડકે શિવજીપગલાં નિત્ય સિધ્ધે પૂજેલાં

પગટેલાં જો, પરિક્રમણુ તો સાધજે ભક્તિનભિયો;

જેને દર્શન, શરીર વણુસે તે પછી, પાપ ધોઈ,

શ્રદ્ધાળુઓ ગણપદ તણી શાશ્વતી મુક્તિ માને.

પરિક્રમણુ: પ્રદક્ષિણા. ગણપદ તણી: (શંકરના) ગણની પદવીની. શાશ્વતી: હમેશની. મન્દિરવિનાનાં શિલા કે ખડક ઉપરનાં આવાં પગટેલાં પગલાં ડુંગરી સ્થળોમાં ઘણી જગાએ હોય છે. ને રાજકોટની દક્ષિણે ગાઉ એક ઉપરનું નદી વચ્ચેનું જંગલેશ્વરનું સ્થાન એવું છે. તો પછી હિમાદ્રિમાળામાં તો એવાં અનેક હોય જ. કોઈ હરની પાયરી નામની ટેકરીનું સૂચન આ શ્લોકમાં ધારે છે.

શબ્દાયન્તે મધુરમનિલૈઃ કીચકાઃ પૂર્યમાણાઃ

સંસક્તાભિસ્ત્રિપુરવિજયો ગીયતે કિન્નરીભિઃ ।

નિર્દાવસ્તે મુરજ દ્વચેત્કન્દ્રેષુ ધ્વનિઃ સ્યા-

ત્સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર ભાવી સમગ્રઃ ॥ ૫૯ ॥

ત્હાં તો બોલે મધુરું અનિલે પૂરિયા વેણુઓ, ને

ત્હાં ગાયે છે ત્રિપુરજયને ધૂમતી કિન્નરીઓ;

ગાજી ગુફામાં તુજ ધ્વનિથી બે તું વગાડે મૃદંગ,

તો શંભુનાં સહુ મળી રહે સાજ સંગીતનાં ત્હાં.

વેણુઓઃ છિદ્રવાળા વાંસ. ત્રિપુરજયઃ ત્રણ પુરનો જય.

માયાએ અસુરોને કાળે આકાશ અન્તરિક્ષ ને પૃથ્વીલોકે

સુવર્ણ રજત ને લોહનું એક એક પુર વસાવ્યું હતું; તે ત્રણે

પુરો—નગરોનો જય. કિન્નરીઓઃ કિન્નરની સ્ત્રીઓ. અપ્વોનાં

ભાથાં ને મનુષ્યના દેહ હોમને હોય છે.

પ્રાલેયાદ્રેરુપતટમતિક્રમ્ય તાંસ્તાન્વિશેષા-

નંસદ્ધારં ભૃગુપતિયશોવર્ત્મં યત્કૌશ્વરન્ધ્રમ્ ।

તેનોદીર્ઘાં દિશમનુસરેસ્તિર્યગાયામશોભી

શ્યામઃ પાદો બલિનિયમનામ્યુદ્યતસ્યેવ વિષ્ણોઃ ॥૬૦॥

હિમાદ્રિની સહુ વિવિધ તે તીરક્રીલા વટાવી,

હંસદ્ધાર શુ—ભૃગુપતિ તણે કીર્તિં પથ—કૌંચરન્ધ્ર,

ઉત્તરમાં તે મંહી થઈ જશે, શોભી વાંકો વળી તું,

ઉપાડેલો બલિદમન શુ વિષ્ણુનો શ્યામ પાય.

હંસદ્ધાર શુઃ (માન સરોવરેથી) હંસોને આવવાજ-
વાના ખારણા જેવું. ભૃગુપતિઃ પરશુરામ; સરખાવો રઘુપતિઃ
રામચન્દ્રજી. ભૃગુપતિ તણે કીર્તિં પથઃ પરશુરામના યશને
વહવાના માર્ગ સમું. કૌંચરન્ધ્રઃ કૌંચ નામના પહાડમાં પાડેલું
ફાંકું. કૈલાસ ઉપર શિવજીએ પરશુરામને ધનુર્વેદ શીખવ્યા પછી
કીર્તિક સ્વામીની સ્પર્ધામાં પરશુરામે બાણથી પર્વતમાં તે
ફાંકું પાડ્યું હતું. હિમાલયમાંનો એક ઘાટ તે હોવો જોઈએ.
બલિદમનઃ બલિ રાજાને મારવાને કાળે. પ્રહ્લાદના પૈત્ર
બલિ રાજાની ને વામનાવતારની કથા જાણીતી છે.

ગત્વા ચૌર્ધ્વં દશમુલ્લભુજોચ્છ્વાસિતપ્રસ્થમન્થેઃ
 કેલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ।
 શૃંગાચ્છ્રાયૈઃ કુસુદવિશદૈર્યો વિતત્ય સ્થિતઃ સ્વં
 રાશીભૂતઃ પ્રતિદિનમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાદૃહાસઃ ॥ ૬૧ ॥

ને જઈ આગે, ઉચળી ખખળ્યા રાવણે શૃંગસાંધા,
 તે કૈલાસે અતિથિ બનજે, દર્પણે દેવીઓને;
 નિજ ઓછાથે કુણ્ડલિંગે જે ભરી આભ ઉભો,
 બાણે ઢગલે વળ્યું દિનદિને શંભુનું અદ્રહાસ.

ઓછાથે ઉંચે જતી છાયા વટે. અદ્રહાસઃ ખડખડાટ
 હસવું. કૈલાસને લંકામાં લઈ જવા રાવણે મૂળમાંથી ઉપાડ્યો
 હતો; ને તે ગિરિ ધૂળ ઉડતાં પાર્વતીજી શિવજીને વળગી
 ખડતાં તહેમનો ભય શમાવવા શંભુએ કૈલાસને નીચે ચાંપ્યો
 હતો. રાવણ તહેમાં ચંપાતાં શંકરની સ્તુતિ કરી આખરે
 ફટ્યો હતો એવી કથા છે.

ઉત્પદ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધમિન્નાજ્ઞનામે

સચઃ કુત્તદ્વિરદદશનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ।

શોભામદ્રેઃ સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં ભવિષ્ત્રી-

મંસન્યસ્તે સતિ હલમૃતો મેચકે વાસસોવ ॥ ૬૨ ॥

ધારું છું કે તુજ તટ સહાયે ઘેરી સુરમાપ્રલાથી,

તાજાં બહેર્યાં ગજદશનના બહેર શા ગૌર તેહ

ગિરિની શોભા સ્થિર નયનથી પેખવા જેવી થાશે:

ઉભા જાણે હલધર ધરી કામળી કાળી ખાંધે.

તટઃ ધાર, કિનાર. સુરમાપ્રલાથીઃ સુરમાના જેવી
પ્રલાથી. ગજદશનનાઃ હાથીના દાંતના. હલધરઃ બળરામ.
બળરામ વિષ્ણુના પ્વેત નિમાળામાંથી સરજાયેલા હોઈ ઘણું
ગૌર હતા, અને કાળી કામળા ચોઢવી તેમને પ્રિય હતી.

હિત્વા તસ્મિન્નુજગવલયં શંભુના દત્તહસ્તા
 કાંડારૈલેયદિ ચ વિહરેત્પાદચારેણ ગૌરી
 મક્ષીમક્ષ્યા વિરચિતબપુઃ સ્તમ્ભિતાન્તર્જલૌઘઃ
 સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણયાગ્રયાયી ॥ ૬૩ ॥

ને સર્પોનાં વલય તજીને શંભુદીધ હાથ ઝાલી
 તે કીડાને શિખર વિહરે ગૌરી જો પાય ચાલી,
 તો થંભાવી જલપૂર, રચી ભાગી રેખાનું રૂપ,
 રહુડવા, આગે જઇ, પગથિયાં માંડજે રત્નઘાટે.

વલયઃ કંકણ. કીડાને શિખરઃ કૈલાસ ઉપર. કૈલાસ
 કનકાદ્રિ મન્દરાચળ ને ગન્ધમાદન એ ચાર શિવજીનાં
 કીડાનાં શિખરો છે. રત્નઘાટેઃ કૈલાસ મણિમય છે, એટલે તહેના
 તટ પણ મણિમય જ કહેલા છે. નદીમાંની લહરીઓની પર-
 પરાના જેવું. ભાગેલી રેખાઓના જેવું, મેઘનું રૂપ કેટલીક
 વાર સન્ધ્યાકાળે આકાશમાં થાય છે તેવું આ શ્લોકમાં
 વર્ણન છે.

હાવાવશ્યં વલયકુલિશોદ્ધનોદ્ગીર્ણતાંયં

નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો યન્નધારાગૃહત્વમ્ ।

તાભ્યો મોક્ષસ્તવ યદિ સખે ઘર્મલબ્ધસ્ય ન સ્યા-

ત્કીડાલોલાઃ શ્રવણપરુપૈર્ગર્જિતૈર્માયયેસ્તાઃ ॥ ૬૪ ॥

ત્હાં તો નિશ્ચે વલયઆણીઓ મારી, વર્ષાવી પાણી,

ત્હારો કરશે સુરયુવતિઓ સ્નાનગેહો કુવારો;

કીડાઘેલી કદિ યુવતિ તે પામી ગ્રીષ્મે ન છોડે,

તો ગર્જનથી શ્રવણચીરતે મેઘ ! ખડીવરાવજે તું.

વલયઆણીઓઃ કંકણની (કાંગરીની) આણીઓ. સુરયુવ-
તિઓઃ દેવોની જ્ઞેષ્ઠનવન્તી સ્ત્રીઓ. સ્નાનગેહોઃ ન્હાવાના આર-
ણમાં. ગોઠવેલા યન્ત્રમાંથી ધારાસ્નાન સ્નાનમન્દિરે પામે તેમ
એકાન્તમાં ત્હારી સાથે દેવાંગનાઓ કીડા કરશે એમ યદ્ય
મેઘને કહે છે.

હેમામ્બોજપ્રસવિ સલિલં માનસસ્યાદદાનઃ

કુર્વન્કામા ત્ક્ષણમુલ્લપટપ્રીતિમૈરાવતસ્ય ।

ધ્રુવ્વન્કલ્પદ્રુમકિસલયાન્યંશુકાનાંવિ વાતૈ-

નાનાચેષ્ટૈર્જલદ લલિતૈર્નિર્વિશેસ્તં નગેન્દ્રમ્ ॥ ૬૫ ॥

સોનાંકમળો નિત પ્રસવતાં માનનાં નીર પીતો,

એરાવતને મુખપટ જરી લાડ કોડે કરતો,

વાથી ધૂણવી સુરતરુ તણી કૂંપળો ઝૂલ જેવી:—

નાના વિધ એ લલિત કીડને માણુજે તે નગેન્દ્રે.

સુરતરુ: કલ્પવૃક્ષ, દેવોનું વૃક્ષ. તે નગેન્દ્ર: પર્વતોના રાજા
તે કૈલાસે.

તસ્યોત્સહ્ગે પ્રણયિન ઇવ સ્વસ્તગદ્ગાદુકૂલાં

ન ત્વં દૃષ્ટા ન પુનરલકાં શ્વાસ્યસૈ કામચારિન્ ।

યા વઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ગારમુચ્ચૌર્વિમાના

મુક્તાજાલગ્રથિતમલકં કામિનીવામ્રવૃન્દમ્ ॥ ૬૬ ॥

તહેને જોજે પડી, પ્રીતમ શે, ગંગસાડી સરેલી,

દીડી અલકા પછી નહિ બૂલે તે તું સ્વેચ્છાવિહારી;

જે તુજ કાલે નીર ટપકતાં અબ્રનાં વૃન્દ ધારે,

મોતીમાંજર ગૂંથી અલક શાં, કામિની શી વિમાને.

સ્વેચ્છાવિહારી: પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહરનાર. તુજ કાલે: તહારી ઋતુમાં, વર્ષામાં. વિમાને: માન તજીને, સાત માળની હવેલીઓથી. અલક ધરનારી તે અલકા એમ કહી અલકાનું અલકાપણું મહાકવિએ આ શ્લોકમાં સુંદર રીતે સિદ્ધ કરેલું છે.

मेघदूतनुं भाषान्तरः

समप्रबोधि. मूल साथे

उत्तरमेघ

વિદ્યુત્વન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રચાપં સચિત્રાઃ
 સર્જીતાય પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગમ્ભીરઘોષમ્ ।
 અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુક્કમમ્બંલિહાગ્રાઃ
 પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥

ત્હારે વીજ, ત્હાં લલિત લલના; ઈન્દ્રધનુ, ચિત્ર છે ત્હાં;
 ત્હારે ગર્જન ધીરગભીર, ત્હાં ગીતગાન્યાં મૃદંગ;
 હૈયે પાણી, મણિમય ભૂમિ; ઉચ્ચ, એ અણ ચુમ્બેઃ
 ત્હાંના મહેલો વિભૂતિ વિવિધે ત્હરી તુલ્યે જ પૂરા.

આ શ્લોકમાં મેઘ અને અલકાના મહેલોની તૂલના છે, ને
 જોડકાંઓ સાથે લેવાનાં છે. દરેક જોડકામાં પહેલું વિશેષણ
 મેઘનું ને બીજું મહેલનું છે. ત્હાં: મહેલો. મૃદંગ: પખાજ.
 એ: મહેલો. વિભૂતિ: લક્ષ્મી. અંહીથી માંડી ૧૪ માં શ્લોક
 સૂધી અલકાપુરીનું વર્ણન છે.

હસ્તે લીલાકમલમલકે બાલકુન્દાનુવિદ્ધં
 નાંતા લોધ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનને શ્રીઃ ।
 ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુ કર્ણે શિરીષં
 સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્ ॥

હાથે રમતું કમલ, અલકે કુન્દકળીએ! પરોવી.
 આણી લોધ્રની કુલરજ વડે કંઈ મુખે ગોરી શેલા,
 અખોડામાં નવકુરબકો, ચારૂ કાને શિરીષ,
 ને સેંચીમાં નીપ તુજ ઉગ્યાં: એવી ત્હાંની વધૂએ.

અલકે: લલટ ને લમણુ: ઉપ નાં ઝુલ્કાંએ!માં. કુન્દકળીએ :
 મોગરાની કળીએ. લોધ્ર: લોધર. નવકુરબકો: નવાં કુરબકે :
 વસન્ત ઋતુમાં ઉગતાં જૂદાં જૂદાં રંગનાં કુરબક એક જાતનાં
 ફૂલ છે. શિરીષ: સરસવનાં ફૂલ. નીપ: કદમ્બનાં ફૂલ. આ
 લોકમાં છ યે ઋતુએનાં પુષ્પોથી શણગારાયેલી અલકાની
 વધૂએ વર્ણવીને કવિ સૂચવે છે કે બધી ઋતુએનાં ફૂલ ત્હાં
 સાથે જ પ્રકુલ્લતાં.

યત્રોન્મત્તભ્રમરમુખગઃ પાદપા નિત્યપુષ્પા

હંસશ્રેણીરચિતગ્દશા નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ।

કેકોત્કળ્ઠા ભવનશિખિનો નિત્યભાસ્વત્કલાપા

નિત્યજ્યોત્સ્નાઃ પ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥

ત્પહાં મદમાતાં ભ્રમરઝણકયા વૃક્ષ નિત્યે પ્રકુલ્લે,

ધરી હંસેાની કટિસર ખીલે પદ્મિની નિત્ય પદ્મે;

કેકાદેલા ગૃહમયૂર ત્પહાં નિત્ય શેલે કલાપે,

નિત્યે રાત્રી તિમિર વિખર્યે રમ્ય, નયોત્સનાસુહાગી.

ભ્રમરઝણકયાઃ ભ્રમરાઓથી ઝણકતા. કટિસરઃ કટિમેખલા,
કહેડની ધૂધરિયાળી સેર. પદ્મિનીઃ કમલનો છોર. કેકાદેલાઃ
ટહોંકાર કરવામાં મતવાલા. કલાપેઃ ખીલેલી કળાથી. ભ્રમરનાં
પીછાં ત્પહાં કદી ખરતાં નહીં એવું સૂચન છે.

આનન્દોત્થં નયનસલિલં યત્ર નાન્યૈર્નિમિત્તૈ-
 નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગમ્પ્રધ્યાન્ ।
 નાપ્યન્યસ્માત્પ્રણયકલહાદ્વિપ્રયોગોપપત્તિ-
 વિત્તેશાનાં ન ચ સ્વલુ વયો યોવનાદન્યદસ્તિ ॥

આનન્દાશ્રુ નયન મંહી લહાં, અન્ય ના કારણે કેા;
 શામે પ્રિયને મિલન, સ્મરનો એ જ, ના અન્ય તાપ;
 પ્રીતિકલહો વિષુ વિરહ તો અન્ય શાથી ન થાય;
 ને યશ્ને વય નથી ખરે! અન્ય કેા એ યુવાથી.

આનન્દાશ્રુઃ આનન્દનાં આશ્રુ. સ્મરનોઃ કામનો. તાપઃ તાવ,
 પીડા, વેદના. પ્રીતિકલહોઃ પ્રેમનાં રિમામણાંમનામણાં. આ
 શ્લોકમાંના ત્રીજા ચરણમાંની ઉક્તિને આ કાવ્યની જ ઉત્પત્તિ-
 કથા ખોટી પાડે છે.

યરયાં યક્ષાઃ સિતમણિમયાન્યેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ
 જ્યોતિઃસ્પર્શાઃ કુસુમરચિતાન્યુત્તમસ્ત્રસિંહાયાઃ ।
 આસેવન્તે મધુ રતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં
 ત્વદ્ગમીરધ્વનિષુ શતકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥

ત્યાં સંગે લઈ રમણીમણિને, સ્વેત રત્ને જડેલી,
 તારાછાયે ફૂલચીતરી શી, કંઈ અગાસી ચહીને
 સેવે યક્ષો રતિક્લ મધુ કલ્પવૃક્ષે દીધેલો,
 તારા ધ્વનિ શા સુગમીર ધીમે ઢાલકોને વગાડી.

રમણીમણિઃ રમણીઓમાં મણિરૂપ. રતિક્લ મધુઃ એ
 નામની કામવર્ધક મદિરા. ધ્વનિઃ ગાજ, અવાજ.

મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરૈઃ સૈવ્યમાના મરુદ્ધિ-

મન્દારાણામનુતટરુહાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ।

અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૃહેઃ

સંક્રીડન્તે મણિભિરમગ્નપ્રર્થિતા યત્ર કન્યાઃ ॥

સ્વર્ગંગાને જળ થઇ શીળા વાહ સેવે સમીર,

છાયા ઢાળી તીર પર ઉગ્યા તાપ મન્દાર વારે;

સોનારેતે કરી ઢગલીઓ, માંહી સન્તાડી શોધે:

એવી ખેલે મણિથી, અમરે પ્રાર્થી ત્યહાં કન્યકાઓ.

સમીર: વાયુની લહેરો. મન્દાર: પાંચ દેવવૃક્ષોમાંની એક જાત. અમરે પ્રાર્થી: દેવોએ લગ્ન કાળે પ્રાર્થેલી આ ક્ષેત્રમાં ગૃહમણિ નામની રમત રમતી અલકાની કુમારિકાઓને વણુંવી છે. આને પણ ધૂળની ઢગલીઓ કરી ઢગલીદાની રમત રમાય છે, પણ તે મણિને બદલે કાંકરી કે ઠીંકરીથી.

નીવીબન્ધોચ્છ્વસિતશિથિલં યત્ર વિમ્બાધરાણાં
 શૌમં રાગાદનિભૃતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ ।
 અર્ચિસ્તુજ્ઞાનભિમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપા-
 ન્દ્રામૂઢાનાં ભવન્તિ વિફલપ્રેરણા ચૂર્ણમુષ્ટિઃ ॥

વાળી ગાંઠો છૂટી જઈ પડ્યું ઢીલું તે ચીર વહાલો
 ઠાલી હાથે પ્રીતિથી ખૂંટતાં, બિમ્બ શા હોઠની ત્હાં
 લાજ મુઝા કિરણસ્ફુરતા રત્નદીપો જ ઢાંકે
 ફેંકી મુઠ્ઠી ભરી કુમકુમે, ધારણા ત્હો ય મિથ્યં.

ચીરઃ હીરનું વસ્ત્ર. બિમ્બઃ ટિંડે રાં, ગીલોડાં. પાકાં ગીલોડાં
 સ્વચ્છ રા. રંગનાં હોય છે. રત્નદીપોઃ રત્નદીવડા, રત્નની
 જ્યોતના જ દીવા. ધારણાઃ તે દીવા હોલવવાની.

નેત્રા નીતાઃ સતતગતિના યદ્વિમાનાપ્રભૂમિ-

રાલેખ્યાનાં સલિલકણિકાદોષમુપ્તાદ્ય સઘઃ ।

શઙ્કાસ્પૃષ્ઠા ઇવ જલમુચસ્ત્વાદ્દશા જાલમાર્ગે-

ધૂમોદ્ધારાનુકૃતિનિપુણા જર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥

પ્રેર્યા-દોર્યા પવનથી, જતા સાતમે માળ મહેલે,
ચૂંથી ચિત્રો જલકણુ વડે ભાગતા જડ્દી, જાણે
ભયભડકેલા, નિપુણ ઉડવે ધૂમ શા, જર્જરા, ત્યાં
તહારા જેવા બહુ જલધરો જાણિયાંમાંથી નહાસે.

પવનથી: વાયુથી, પોતાના મગજના પવનથી. જલકણુ:
પાણીના છાંટા, બુન્દ. ધ્રુમ: ધૂમાડો. જર્જરા: જીરણ થયેલા.
જલધરો: વાદળાંઓ, પાણીવાલાઓ. આ શ્લોકમાં પરધેર જઈ
ખડારીઓમાંથી નહાસતા વ્યભિચારીઓના વર્ણનનો ધ્વનિ
કેટલાક કલ્પે છે.

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજોચ્છ્વાસિતાલિક્ષિતાના-
મક્કગ્લાનિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલમ્બાઃ ।
ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈશ્વન્દ્રપાદૈર્નિશીથે
વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્વન્દ્રકાન્તાઃ ॥

તુજ ઘેરાવો ફીટી ઝગમગી ચન્દ્રજ્યોતે ઝગન્તા,
તન્તુજળે લટકી શિકરો છાંટતા, ચન્દ્રકાન્તો
ત્વહાં મધરાતે સુરતજનમ્યા અંગના થાક ટાળે
પ્રીતમ કેરે ફઠ ભુજ બીડી હાંફતી સુન્દરીના.

તન્તુજળે: દોરીઓની ગૂંથેલી જળીઓથી. શિકરા: જલની
ઝીણી ઝીણી છાંટ. ચન્દ્રકાન્ત: એક જાતનો મણિ છે; ત્હેને માટે
એમ કહેવાય છે કે ત્હેના ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો પડે તે
ત્હેમાંથી જલનાં કણ ઝમે છે. સુરતજનમ્યા: સંલોગથી
ઉત્પન્ન થયેલા.

અક્ષય્યાન્તર્ભવનનિધયઃ પ્રત્યહં રક્તકણ્ઠૈ-

રુદ્રાયદ્ધિધનપતિયશઃ કિન્નરૈયત્ર સાર્ધમ્ ।

વૈભ્રાજાણ્યં વિબુધવનિતાવારમુખ્યાસહાયા

વદ્ધાલાપો બહિરુપવનં કામિના નિર્વિશન્તિ ॥

સૌ નિધિ જેને અણુગણ ભર્યા ચોરડે એહ યક્ષો.

ભંડારીના યશ મૃદુ સુરે ગાજતા કિન્નરો લઈ,

વેશ્યારત્નો વિબુધ સહ ત્હાં બહાર વૈભ્રાજ્યાગે

આલાપો દઈ નિતનિત નવા રંગ માણે રમીલા.

સૌ નિધિઃ કુબેરના નવે નિધિઓ. વેશ્યારત્નોઃ વેશ્યાઓમાં
અનરૂપ અપ્સરાઓ. વિબુધઃ મહાબુદ્ધિમાન. ગણિકાનું ઘર-
કિન્દમાં તેમ જ ગ્રીક્ષમાં-ચતુરાઈ શીખવતું સ્થાન પૂવે
જાણતું. વૈભ્રાજઃ અલકા નગીની બહાર આવેલો ત્હાંનો બાગ.
આલાપો દઈઃ તાનના પલટા લઈને.

ગત્યુત્કમ્પાદલકપતિતૈર્યત્ર મન્દારપુષ્પૈઃ

પત્રચ્છદૈઃ કનકકમલૈઃ કર્ણવિભ્રંશિમિશ્ર ।

મુક્તાજાલૈઃ સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈશ્ચ હારૈ-

નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનામ્ ॥

ગતિઝોલનથી અલકથી ખર્યાં પુષ્પ મન્દારનાં, ને

સાનાકમલો શ્રવણથી પડયાં પાંખડીખંડ વેરી,

વક્ષસ્થાલના તૂટી વિખરિયા હાર મોતીસરીનાઃ

તે સૂચવે ત્યાં પથ, સવિ ઉગ્યે, રાત્રિના કામિનીના.

ગતિઝોલનથીઃ ચાલતી વખતના ઝોલનથી. વક્ષસ્થાલનાઃ

છાતી ઉપરના. મોતીસરીનાઃ મોતીનાં સેરોવાળા. કામિનીનાઃ

કામવાદી સ્ત્રીઓના, અભિસારિકાઓના.

વાસશ્ચિત્રં મધુ નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં
 પુષ્પોદ્ગ્રેદં સહ કિસલયૈર્ભૂષણાનાં વિકલ્પમ્ ।
 લાક્ષારાગં ચરણકમલન્યાસયોગ્યં ચ યસ્યા-
 મેકઃ સૂતે સકલમબલામણ્ડનં કલ્પવૃક્ષઃ ॥

ચીર નવરંગી, મધુ નયનને નૃત્ય શિખર્યે નિપુણ,
 ફૂલ્યાં ફૂલડાં, ફૂટતી કુંપળો, ભૂષણો ભાતભાત;
 ને અળતોયે પદકમળને રંગવાઃ એમ ત્યાં તે।
 ઐ શણગારે સુરતરુ સજે એકલું સુન્દરીને.

સુરતરુઃ કલ્પવૃક્ષ.

મત્વા દેવં ધનપતિસખં યત્ર સાક્ષાદ્વસન્તં
 પ્રાયશ્ચાપં ન વહતિ મયાન્મન્મથઃ ષટ્પદજ્યમ્ ।
 સન્નૃભક્તપ્રહિતનયનૈઃ કામિલશ્યેષ્વમોઘૈ-
 સ્તસ્યાગ્મ્મશ્વતુરઘનિતાવિભ્રમૈરેઘ સિદ્ધઃ ॥

માની કે ત્હાં ધનપતિસખા શંભુ સાક્ષાત્ વસે છે,
 ખ્હીકે પ્રાયઃ સ્મર નવ ધરે બૃંજદારીનું ચાપ;
 બૂભાગેલાં નયનથી છૂટયાં કામિનીનાં કટાક્ષ
 કામી હૈયાં અચૂક વીંધી ત્હાં કાર્ય તહેનું સધાય.

ધનપતિસખાઃ કુળેર ભંડારીના મિત્ર, શંભુ. પ્રાયઃઃ ઘણું
 કરીને. સ્મરઃ કામદેવ. તહેના ધનુષ્યની પશુછ ભમરાની બનેલી
 ટુંડવાય છે. બૂભાગેલાંઃ ભાગેલી ભસ્મરવાળાં.

પત્રશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યત્ર વાહા:

શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિવ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રમેદાત્ ।

યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદશમુખં સંયુગે તસ્થિવાંસઃ

પ્રત્યાદિષ્ટાભરણરુચયશ્ચન્દ્રહાસવ્રણાઙ્કૈઃ ॥

સ્પર્ધા કરતા રવિહયની ત્હાં ઘોડલા પર્ણવર્ણા,
પર્વતઉંચા તુજ સમ ગળે ત્હાં મદે વૃષ્ટિ વર્ષે;
ધારેખાથી ભૂષણની પ્રભા અખવી ચન્દ્રહાસે,
એવા રાવણ થકી રણ ઝૂઝયા ત્હાં વસે યોધરાળે.

રવિહયની: સૂર્યના ઘોડાની. પર્ણવર્ણા: પાંદડાંના રંગના.
ચન્દ્રહાસ: રાવણની તરવારનું નામ છે. રાવણ: પુષ્પક વિમાનને
લઈ જવા આગ્યે હતો તે વખતના યુદ્ધમાં ત્હેની સમશેરના
ધા પડેલા હોય ત્હેમનું આમાં વર્ણન છે. અને તે ધાની રહી
ગયેલી રેખાઓ યોધાઓના શણગારને ઝાંખા પાડે છે એમ
કવિ કહે છે. આ શ્લોકને કેટલાક ઉજ્જયિનીના વર્ણનમાં લે
છે, પણ તે ખોટું છે. કારણ ઉજ્જયિનીના નહિ પણ અલકાના
યોધા રાવણ સાથે ઢઢઝયા હતા.

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાનુત્તરેણાસ્મદીયં
 દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ।
 યસ્યોપાન્તે કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
 હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥

યક્ષેશ્વરના ગૃહથી ગૃહ ત્યાં ઉત્તરે છે અમારું,
 દૂરથી ચાર સુરધનુ સમા તોરણે આગખાય;
 જેને આંગણુ તનય કરીને મુજ પ્રિયાએ ઉછેર્યો,
 કરચૂંટાતે જૂમખ નમતો, બાલ મન્દાર વૃક્ષે.

યક્ષેશ્વરઃ કુબેર ભંડારી. તોરણેઃ કમાને, મહેરાબથી.
 સુરધનુઃ મેઘધનુષ્ય. અંદીથી છ શ્લોકમાં યક્ષના ઘરનું
 વર્ણન છે.

વાપી ચાસ્મિન્મરકતશિલાબદ્ધસોપાનમાર્ગા

હૈમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ સિન્ધૈર્દૂયનાલૈઃ ।

યસ્યાસ્તોયે કૃતવસતયો માનસં સન્નિકૃષ્ટં

નાધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥

ને ત્હાં માંડી લીલમની શિલા પાળખાંધેલ કુંડ,

છાયે ખીલ્યાં કનકમળે ઘેરી વૈદ્યનાળે;

જેને પાણી ધન ! વસી રહ્યા શોકભૂલેલ હંસે।

સંભારે ના, નિરખી ય ત્હને, પાસતું માન લેશે.

વૈદ્યનાળે: વૈદ્ય મણિની નાળ ઉપર. વૈદ્ય કાળા
રંગનો મણિ છે. નિરખી ય ત્હને: ત્હને જોઈને પણ, માન
સરેવર પાછા જવાની વર્ષા ઋતુ આવ્યા છતાં યે.

તસ્યાસ્તીરે રચિતશિખરઃ પેન્દ્રલૈરેન્દ્રનીલૈઃ

ક્રીડાશૈલઃ કનકકદલીધેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ।

મદ્રોહિન્યાઃ પ્રિય ઇતિ સત્ત્વે ચેતસા કાતરેણ

પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ત્રગરિતાહેતં ત્વાં તમેષ્વ સ્મરામિ ॥

તહેને તીરે રુચીર શનીનું શૃંગ સ્થાપી રખ્યો છે

ક્રીડાપર્વત, કનકકદલીધેરથી પેખવા શો;

ભાળી યોગમ વીજળી સ્કુરતો તુજને, ચિત્ત ચીર્યે,

મુજ પત્નીને પ્રિય હૃદ્ય મળે ! શૈલ તે હું સ્મરું છું.

રુચીરઃ મનગમતું. ક્રીડાપર્વતઃ વિહાર કરવાનું શિખર.

કનકકદલીધેરથીઃ સોનાની કેળોના ઘેરાવથી. શૈલઃ પર્વત. ત્હાં

સોનાની કેળોના ઘેરાવ જેવી યોગમ નીકળતી વીજળીઓ ને

વચ્ચે શનીના રંગનો શ્યામ મેઘ નિરખી યક્ષને પોતાના ધરનું

વિહારશિખર સહજ યાદ આવે છે.

રક્તાશોકમ્બલકિસલયઃ કેસરધ્વાન્ન કાન્તઃ

પ્રત્બાસન્નૌ કુરબકલ્પતેમાધવીમણ્ડપસ્ય ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादामिलायी

काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छयनाऽस्याः ॥

લાલ અશોકે કુંપળ ફરકે, બોરસળી દીપતી તળાં,
બન્ને રહામે કુરબકવીંટયે। માંડવો માધવીનો;
એક, હું પેઠે, તુજ સળી તણો પાય ડાઘો જ માગે,
વાંછે તહેનું મુખમધુ બીજી, દોહદોહને જ જહાને.

લાલ અશોકઃ સ્વેત ને લાલ બે પ્રકારના અશોક છે
તહેમાં સ્વેત આસોપાલવ બહુ સિદ્ધિદાતા છે, અને રાતો
આસોપાલવ કામોદીપક છે. માધવીઃ મોગરાની વેલ. એમ
કહેવાય છે કે સ્ત્રીના પગના પ્રહારથી અશોકને ફૂલ આવે
છે, ને સ્ત્રીએ કરેલા મદિશના કોગળાથી બોરસળી પ્રકુલે છે.

તન્મધ્યે ચ સ્ફટિકફલકા કાશ્ચની વાસયષ્ટિ-

મૂલે વદ્યા મણિભિરનતિમૌઢવંશપ્રકાશૈઃ ।

તાલૈઃ શિખાવલયસુભગૈર્નર્તિતઃ કાન્તયા મે

યામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલકण्ठઃ સુહૃદ્ઃ ॥

તે મધ્યે છે મણિક્ષલકનો બેસવા હેમથંભ,
કુંભી કીધી લીલમથી, કુંખા વાંસની જ્યોતિનાથી;
ત્યાં પહોડી બેસે તુજ સુહૃદ તે મોરલો દિન નીત્યે,
ચાડ કંકણ રણકી નચવે તાળી લઈ મહારી કાન્તા.

સુહૃદઃ મિત્ર. ચાડઃ સુન્દર.

પમિઃ સાધાં હૃદયનિહિતૈર્લક્ષણૈર્લક્ષયેથા

દ્વારોપાન્તે લિખિતવપુષૌ શક્ષપદ્મૌ ચ દૃષ્ટા ।

શ્વામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં

સૂર્યાપાયે ન સ્વલુ કમલં પુષ્યતિ સ્વામમિચ્છ્યામ ॥

એ સૌ ચિદ્ને હૃદય ધરીને પ્રીછજે શામ, સાધુ !

પેળીને તજ્યાં પ્રિયચીતરિયાં ટોડતે શબ્દપદ્મ;

હાવાં તે તે મુજ વિરહથી હા ! હશે કાન્તિઝાંખુ;

ભાતુ દૂષ્યે કમળ ન ખરે ! વિલસે નિજ શોભા.

સાધુ: સર્જન. પ્રિયચીતરિયાં: પ્રિયાંચ ચીતરેન્ના.

ગત્વા સઘઃ કલમતનુતાં શીઘ્રસંપાતહેતોઃ

ક્રોઢાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનૌ નિષણ્ણઃ ।

અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમરૂપાલ્પભાસં

અધોતાલીવિલસિતાનિમાં વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિમ્ ॥

ને શિઘ્રે ત્પહાં બની મદનિયું મેઘ! જલ્દી ઉતરવા,

પૂર્વે ભાખ્યા ક્રીડનગિરિને રમ્ય શૃંગે વિરાજ,

અધોતાવલિ સમ વિલસતી અદ્યપમાં અદ્ય જ્યોતે

અન્તઃપુરમાં વીજળીઝબકે નાંખજે દૃષ્ટિપાત.

શિઘ્રે: જલ્દી મદનિયુ: હાથીનું બચ્યુ. ક્રીડનગિરિ: વિહારના

પર્વત. શૃંગે: શિખરે. અધોતાવલિ: આગિયા ક્રીડાની હાર.

અન્તઃપુરમાં: ઘરના અન્દરના ભાગમાં, જ્પહાં સ્ત્રીઓ રહે છે તે

સ્થળમાં. વીજળીઝબકે: વીજળીના પલકારથી.

તન્વી શ્યામા શિશ્વરિદશના પદ્મચિસ્વાધરોષ્ઠી
 મધ્યે ક્ષામા ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।
 શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં
 યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિવિષયે સૃષ્ટિરાદ્યેવ યાતુઃ ॥

નાબુક, ચૌવન ઉગતી, અધરે બિમ્બ શે, નાભિ ઊડી,
 દાડમી દન્તો, ચક્રિત મૃગી શી દૃષ્ટિ, કટિ પાતળી. ને
 સ્તનજોલે કંઈ નમી, લસડતી ચાલ નિતમ્બભારેઃ
 એવી હશે ત્યહાં, યુવતિ સૃજતાં સર્જ વિધિએ શું ખેલેલી !

અધરઃ નીચલો હોઠ. બિમ્બઃ ગીલોડાં, ટીંટોરાં. ચક્રિતઃ
 ચમકેલી. કટિઃ કૂહડ. નિતમ્બભારેઃ નિતમ્બના ભારથી. વિધિએઃ
 પ્રહાર્યો. 'હશે' કહીને આ શ્લોકનો આ પછીના શ્લોક સાથેનો
 સમ્બન્ધ ને વિરોધ સૂચવેલો છે. આ શ્લોકમાં પોતે સંયોગા-
 વસ્થામાં નિરખેલી પોતાની પત્નીનું વર્ણન યક્ષ કીધું છે; પણ,
 આ પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, વિરહને લીધે એનું એ
 રૂપ બદલાયું હશે. માટે આ શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં યક્ષ
 કહે છે કે એવી ત્યહાં મહારી પત્ની 'હશે.'

તાં જાનીયાઃ પર્ગમિતકથાં જીવિતં મે દ્વિતીયં
 દૂરીભૂતે મયિ સહચરે ચક્રવાકીમિવૈકામ્ ।
 ગાદોત્કણ્ડાં ગુરુપુ દિવસેષ્વેપુ ગચ્છત્સુ બાલાં
 જાતાં મન્યે શિશિરમથિતાં પદ્મિનીં ઘાઽન્યરૂપામ્ ॥

તેને મ્હાણે ધીબુને જીવન તું બળબે થોડુંખોલી,
 છોડી બતાં હું સહચર તે ચક્રવાકી શી સૂનીઃ
 ભારે ફહાણ ઊંડી અધીરપે ગાળતી બાળતું તે
 રૂપ હશે એ પડયું, શિશિરે ચીમળી પદ્મિની શું.

સહચરઃ સાથે વિહરનાર. શિશિરઃ શિયાળો. પદ્મિનીઃ
 કમળનો છોડ. ત્રીતાવિયોગે રામચન્દ્રજીને રડતા નિરખી હાસ્ય
 કીધે શાપ પામવાથી ચક્રવાક રાત્રીએ નિત્યવિયોગી મનાય છે.

નૂનં તસ્યાઃ પ્રચલરુદિતોચ્છ્રુનનેત્રં પ્રિયાયા
 નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયા મિશ્રવર્ણાધરોષ્ટ્રમ્ ।
 હસ્તન્યસ્તં મુલ્લમસકલવ્યક્તિ લમ્બાલકત્વા-
 દિન્દોર્દૈન્યં ત્વદનુસરણક્લિષ્ટકાન્તેર્વિભર્તિ ॥

સાથે હોઠો વિરૂપ બનિયા ઉન્હી નિશ્વાસઝાળે,
 નેત્રો સૂન્યાં પ્રબળ રૂઢને, એવું ઢાળેડું હાથે,
 છુટ્ટી અલકે અધૂરું દીસતું, મુખડું તે પ્રિયાતું
 કાન્તિઝાંખા તું મંહી સરતા ચન્દ્ર શું દૈન્ય ધારે.

વિરૂપઃ બદલાયેલા રંગના, પ્રબળઃ ભારે. દૈન્યઃ દીનતા,
 ઝાંખપ.

આલોકે તે નિપત્તતિ પુરા સા બલિબ્યાકુલા વા
મત્સાહશ્યં વિગ્રહતનુ વા ભાવગમ્યં લિખન્તી ।
પૃચ્છન્તી વા મધુરવચનાં સારિકાં પશ્ચરસ્થાં
કચ્છિઙ્ગતુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ ॥

તુજને બહાલી નજર પડશે દેવપૂજા પૂજન્તી,
કે દોરન્તી કંઈ મુજ છળિ કલ્પીને વિરહવર્ણીઃ
પૂછન્તી વા મધુરવચની પીંજરે સારિકાને,
'કાં? સ્વામીને સ્મર છ? રસિકી! બહાલી લેને જ તું તો.'

કલ્પીને: કારણ કે તેણે વિરહદશામાં મ્હારૂં સૂકાઈ ગયેલું
૩૫ જોયું નથી. સારિકા: મેના. અંદીથી ત્રણ શ્લોકોનું વિશેષક છે.

ઉત્સજ્ઞે વા મલિનવસને સૌમ્ય નિશ્ચિપ્ત્ય વીણાં
 મદ્રોત્ત્રાઙ્કં વિરચિતપદં ગેયમુદ્રાતુકામા ।
 તન્ત્રીમાદ્રીં નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કથંચિ-
 દ્ધ્યેયં ભૂયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્છનાં વિસ્મરન્તી ॥

કે ખોળામાં મલિન વસને નાંખી વીણા, ગૂંથીને
 મહાર્ ગોત્ર જ રચિયું પદ, તે ગીત ગાવા જતી. ત્યાં,
 કેમે કરીને નયનજળથી ભીની તન્ત્રી સમારી
 વારે વારે નિજની જ રચી મૂર્છના થે ભૂલન્તી:

મલિન: મેલા. વસને: વાસ ઉપર. મૂર્છના: સ્વરના આરોહ
 ને અવરોહનો ક્રમ

શેષાન્માસાન્વિરહદિવસસ્થાપિતસ્યાવધેર્વા
 વિન્યસ્યન્તી ભુવિ ગણનયા દેહલીદક્ષપુષ્પૈઃ ।
 સંભોગં વા હૃદયનિહિતારમ્ભમાસ્વાદયન્તી
 પ્રાયેણૈતે રમણવિરહેષ્વક્ત્રનાનાં વિનોદાઃ ॥

બાકી માસો વિરહદિનથી માંડી વા, અવધિથી વા,
 ઉમ્મરઅખ્યાં પૂર્ણફૂલડાં ભોંય ફેંકી ગણન્તી;
 કેં માણન્તી રસ ઉર મંહી આદરી ભોગ જૂનાઃ
 પ્રાયઃ એ છે રમણવિરહે વહાલીઓના વિનોદો.

અવધિથી: અવધથી, અન્તથી. ઘરના મુખદારના ઉમ્મરને
 પૂજી ફૂલ વહાવવાનો રિવાજ અસલ હતો, ને હજીયે કેટલેક
 સ્થળે છે. પ્રાયઃ મુખ્યત્વે.

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પીડયેદ્વિપ્રયોગઃ

શઙ્કે રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદાં સર્ક્ષીં તે ।
મત્સન્દેશૈઃ સુખયિતુમલં પશ્ય સાધ્વીં નિશોથે
તામુન્નિદ્રામવનિશયનાં સૌશ્વવાતાયનસ્થઃ ॥

વ્યવસાયોથી દિન મંડી પીડે એટલું ના વિયોગ,
માનું રાત્રે તુજ સખી વધુ જૂરતી નિર્વિનોદે;
મુજ સન્દેશે સુખિણી કરવા, ધામગોખે ઉભીને,
ત્યાં મધરાતે અવનીસૂતી તે ઉંઘઉડી સાધ્વી જોજે:

વ્યવસાયોથી: કામને લીધે. નિર્વિનોદે: વિનોદ વિના.
ઉંઘઉડી: જેની ઉંઘ ઉડી ગયેલી છે તહેવી. સાધ્વી: સત્રારી. આ
શ્લોકથી માંડીને ૩૨મા શ્લોકના અન્તસૂધીની પંચકડી છે,
અને આ પછીના ચારે શ્લોકમાં 'જોજે' અધ્યાહાર લેવાનું છે.

આધિક્ષામાં વિરહશયને સન્નિષ્ણૈકપાર્શ્વા
 પ્રાચીમૂલે તનુમિવ કલામાત્રશેષાં હિમાંશોઃ ।
 નૌતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા
 તામેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥

ચિન્તાદૂખળી, વિરહશયને એક પડખે ઢળેલી,
 પૂર્વ ક્ષિતિજે શશીની પડી શુ લેખ છેડેલી કલાની!
 મહારી સંગે ક્ષણ શી રજની ગાળી જે રંગ વાંછયે,
 તે ય જ રાત્રી, વિરહથી વડી, આંસુ ઉન્હે વીતન્તી:

ક્ષિતિજે: પૃથ્વી આલને મળે છે ત્યાં. ખીજા ચરણમાં
 કહેલી છેડેલી કલાની ચન્દ્રલેખા અન્ધારી ચૌદશના પુરોડિયે
 કોઈ કોઈ વાર દેખાય છે.

પાદાનિન્દોરમૃતશિશિરાજ્જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટા-

ન્યૂર્વપ્રીત્યા ગતમભિમુખં સન્નિવૃત્તં તથૈવ ।

ચક્ષુઃ સ્લેદાત્સલિલગુરુભિઃ પદ્મભિદ્ધાદયન્તીં

સામ્રેઽહોઽથ સ્થલકમલિનીં ન પ્રવુદ્ધાં ન સુપ્તામ્ ॥

જાળીમાર્ગે અમૃતશીતળાં ચન્દ્રનાં રશ્મિ આવે,

તે ભણી જૂની પ્રીતથી જતી, ત્યાં પાછી વાળેલ દૃષ્ટિ

એદે ભરિયા જળથી ઢળતી પાંપણે છાઇ દેતી:

જાણે મેઘલ દિન કમલિની ના પ્રકુલ્લી, ન બીડી !

રશ્મિઃ કિરણો. મેઘલઃ મેઘવાળા. કમલિનીઃ કમલને।

નિઃશ્વાસેનાધરકિસલયક્લેશિના વિક્ષિપન્તીં
 શુદ્ધસ્નાનાત્પરુપમલકં નૂનમાગણ્ડલમ્બમ્ ।
 મત્સંભોગઃ કથમુપનયેત્સ્વપ્નજોઽપીતિ નિદ્રા-
 માકાઙ્ક્ષન્તીં નયનસલિલોત્પીઢરુદ્ધાવકારાઃ ॥

લુકખા સ્નાને કડક અલકો ગાલલાંખી ઉડે, તે
 વિખેરન્તી અધરકુંપજો બાળનારા નિસાસે;
 સ્વપ્ને ય કયમે રતિસુખ મળે મુજ શું, એમ માની,
 નિદ્રા વાંછતી, નયન ઉઠતે નીર રોકી જ માર્ગોઃ

લુકખા; તેલકૂલેલ વિનાના. અધરકુંપજો: હેઠની સુકુમાર
 માંખડીઓ. રતિસુખઃ કામનું સુખ.

આથે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિખા દામ હિત્વા
 શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા યા મયોદ્વેષનોયામ્ ।
 સ્પર્શક્ષિપ્તમયમિતનસ્થેનાસકૃત્સારયન્તીં
 ગણ્ડાભોગાત્કઠિનવિષમામેકવેર્ણીં કરેણ ॥

ગૂંથ્યે! ખેલ્લે વિરહદિવસે ગુંફ જે વર્ણી માલા,
 છોડાશે જે મુજથી અવધે શાપ ને શોક વામ્બે,
 સ્પર્શે ખૂંચતી, કઠણુ, ધૂંચવી, એક તે વિરહવેણી,
 ગાલે રમતી, કર નખવધે સારતી બારવાર.

એક તે વિરહવેણી: વિરહાવસ્થાનો એક ધર્મ એ હતો કે
 વિરહિણીએ માલા ને દોરો તણને કેશની એક વેણી ગૂંથવી,
 અને તે પિયુ થેર આવ્યે છોડતો. ત્યાં સૂધી કેશમાં તેલ
 સીંચાતું નહીં, કે ફૂલ પડેવાતાં નહીં. લાંબી વિરહઋતુમાં
 આ તથા આગલ્યા શ્લોકમાં વર્ણવેલી એ વિરહવેણીની સ્થિતિ
 થતી. અંહી 'લોકોત્તર' કુલુક પુરં થાય છે.

સા સન્ય તામરણમબલા પેશલં ધારયન્તી
 શય્યોત્સન્ને નિહિતમસક્રદુઃસ્વદુઃસ્વેન ગાત્રમ્ ।
 ત્વામપ્યસ્તં નવજલમયં સોત્તપ્યેન્નત્યવશ્યં
 પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાર્દ્રાત્મા ॥

તે, ત્યાગેલી ભૂષણ, ધરતી કોમળી એક દેહ,
 શય્યાખેળે વિવિધ વિપદે એ ય રાખ-તી, અબળા
 પેખી નિશ્ચે નવજલ રૂપી આંસુ પાડીશ તું યેઃ
 પ્રાયઃ કુમળાં દિલ સુજનનાં સૌ દયાભાવ વર્ષે.

તેઃ આગળના પાંચ શ્લોકોમાં વર્ણવી છે તેઃ અબળાનું
 વિશેષણ. નવજલ રૂપીઃ નવાં પાણી રૂપી. અબળાઃ નિર્બળ સ્ત્રી.

જાને સહ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સંભૃતઃ સ્નેહમસ્મા-
 દિત્યંભૂતાં પ્રથમવિરહે તામહં તર્કયામિ ।
 વાચાલં માં ન ક્વલુ સુભગંમન્યભાવઃ કરોતિ
 પ્રત્યક્ષં તે નિખિલમચિરાત્પ્રાતરુક્તં મયા યત્ ॥

સ્નેહે ભરિયું તુજ સખી તણું, બાણું, હૈયું હુંમાં છે,
 તેથી તહેની પ્રથમ વિરહે ધારૂં આવી દશા હું;
 વાચાળે હું નથી કંઈ થયો કલ્પી સૌભાગ્ય મહારૂં,
 આંખે ભેશે બધું ય ઘડીમાં વીર ! તું મહેં કહ્યું તે

કલ્પી સૌભાગ્ય મહારૂં: મહારૂં સારૂં ભાગ્ય કલ્પી લઈને;
 હકીકત એમ ન હોય છતાં એવું માની લઈને કે મહારે માટે
 મહારી અંગના આમ જુરે છે.

રુદ્રાપાન્નપ્રસરમલકૈરઞ્જનઞ્જેહશૂન્યં

પ્રત્યાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતમ્ભૂવિલાસમ્ ।

ત્વય્યાસન્ને નવનમુપારિસ્પન્દિ શક્તે મૃગાક્ષ્યા

મીનક્ષોભાશ્ચલકુવલયથ્રીતુલામેષ્યતીતિ ॥

૩૦૫માં દૃષ્ટિઉડણુ અલકે, અંજનજ્યોતસૂતું,

ને નાકાર્યે મીઠપ મધુની ભૂદ્યું જે ભૂવિલાસો,

ત્હારે પગલે ઉપર ફરકયું, તે મૃગાક્ષીનું નેત્ર

મીનફરકયા નીલ કમલની શોભશે લક્ષ્મી તોલે.

દૃષ્ટિઉડણુ: નજરોનાં ઉડવાં. અંજનજ્યોતસૂતું: અંજનનાં
તેજવિહોણું. ભૂવિલાસો: ભરમરના વિલસ. મૃગાક્ષી: મૃગના
સરિખી આંખો વાળી સ્ત્રી. મીનફરકયા: માછલીથી ફરકાવાયેલ.
લક્ષ્મી: શોભા. આ શ્લોકમાં ને આ પછીના શ્લોકમાં નેત્રના ને
ડાખા ઉઠના ફરકવાનાં, મેઘના સન્દેશ લઈને આવવાને લીધે
થયાં, શુભ શુકુન વર્ણવ્યાં છે.

વામશ્વાસ્યાઃ કરુહપદૈર્મુચ્યમાનો મદોયૈ-

મુક્તાજાલં ચિરપરિચિતં ત્યાજિતો દૈવગત્યા ।

સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાહનાનાં

યાસ્યત્યૂરુઃ સરસકદલીસ્તમ્ભગૌરશ્ચલત્વમ્ ॥

મહારી કીધી નખની પગલી સૌ ભૂંસાયેલ. ઝાંખો,
દૈવગતિથી સતત દીપતી મોતીબજે તજેલો,
સુરતાન્તે જે મુજ કર થકી યોગ્ય પાપાળવા, તે
ઝાખો તહેનો ઉરુ ફરકશે, રસભરી કેળવણી

દૈવગતિથી: વિધિની એવી ઘટનાથી. સતત: હમેશાં.
સુરતાન્તે: સંભોગને અન્તે. ઉરુ: બાંધ.

તસ્મિન્કાલે જલદં યદિ સા લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યા-
 વન્વાસ્યૈનાં સ્તનિતવિમુખો યામમાત્રં સહસ્વ ।
 મા ભૂદસ્યાઃ પ્રણયિનિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે કથંચિ-
 ત્સઘઃ કણ્ઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ ગાદોપગૂઢમ્ ॥

તે વેળા ને નીંઝણસુખમાં પોઢી હો જ્ઠાલી, તો તો
 પાસે બેસી ગરજન તણ થોભને ખેડાર વાર;
 પામી સ્વપ્ને કયમ ય મુજને ગાઢ આલિંગી હોય,
 તો કંઠથી ના ઝટ મૂકવતો અન્થી કરવેલડીની.

નીંઝણસુખમાં: સુકુમાર નિદ્રાતા સુખમાં. અન્થી; ગાંઠ.

તામુત્થાપ્ય સ્વજલકણિકાશીતલેનાનિલેન
 પ્રત્યાશ્વસ્તાં સમમભિનવૈર્જાલકૈર્માલતીનામ્ ।
 વિદ્યુદ્ગર્ભઃ સ્તિભિતનયનાં ત્વત્સનાથે ગવાક્ષે
 વકું ધોરઃ સ્તનિતવચ્ચનૈર્માનિનીં પ્રક્રમેથાઃ ॥

હેને ત્હારા જલકણશીળા વાયુ વાઈ, ઉઠાડી,
 ધીરપ દેજે વરસી નવલી જૂઘની મંજરીઓઃ
 પછી ગોખે તુંભર ઠરી રહ્યાં નેનની માનિનીને
 ગર્જનખોલે, વીજ ઉર ઝીલી, ધીર ! સન્દેશ કહેજે.

જલકણશીળાઃ જલના કણથી શીતળ માનિનીનેઃ માનવાળી
 સુંદરીને. ધીર ! : હે ધીર પુરુષ !

મર્તુર્મિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં
તત્સન્દેશૈર્હૃદયનિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપમ્ ।
યો વૃન્દાનિ ત્વરયતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
મન્દ્રસ્ત્રિગ્ધૈર્ધ્વગિભિરબલાવેણિમોશ્નોત્સુકાનિ ॥

“સોહાગણુ ! હું ધન છું; પતિનો મિત્ર બહાલો છું; બાણુ:
ને આવ્યો છું તું સમીપ ધરી તેહ સન્દેશ હૈયે;
બહાલી કેરી વિરહલટને છોડવાને અધીરા
પન્થીવૃન્દો, ગભીરૂં ગરજ, થાકતાં પ્રેરૂં પન્થે.”

‘સોહાગણુ !’ શબ્દે સમ્બોધી મેઘ સૂચનથી કહે છે કે
તેનો પતિ જીવન્ત છે. ‘હું ધન છું’ એમ કહી અબાણુયો
જન પ્રથમ મેળાપે પોતાની જોગણ આપે એવો અસલ રિવાજ
હતો. મહાકવિ કાલિદાસનો આ શ્લોકમાંનો ‘અવિધવે !’ શબ્દ
કાનને ને રસને કઠોર લાગે છે.

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
 त्वासुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव ।
 श्रोप्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमार्त्तिकचिदूनः ॥

એટલું લાખ્યે પવનસુતને જાનકી, એમ ઉંચે
 મુખ, ઉત્કંઠે ઉર ઉછળતે જોઈ સન્માનશે તે;
 ને ધ્યાનથી એ પછીથી સુણશે; વીર ! સોહાગિણીને
 મિત્રે આણી પિયુની ખબરો સહેજ ઉણી મળ્યાથી.
 પવનસુતને: હનુમાનજીને. ઉત્કંઠે: ઉત્કંઠાથી, અધીરજથી.

તામાયુષ્મન્મમ ચ વચનાદાત્મનશ્ચોપકર્તુ

ત્ર્યા एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां वियुक्तः

पूर्वभाष्यं सुलભવિપદાં પ્રાણિનામેતદેવ ॥

આયુષ્મન્ ! તું મુજ વિનાતિ ને તુજ ઉપકારથી ત્યાં

આવું કહિને: “તુજ પિયુ તણે વાસ રામાદ્રિમાં છે;

અળલે ! જીવી રહી વિરહીએ પૂછયું છે ક્ષેમ તારું:

પૂછવાનું તો વિપદવનનાં પ્રાણીને ખેડેલું એ જ.

આયુષ્મન્ !: હે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા ! રામાદ્રિમાં: રામ-
ગિરિમાં. આ ક્ષેત્રથી યક્ષે કહાવેલો સન્દેશો શરૂ થાય છે.
પૂર્વમેઘમાં અલકા સૂધીના માર્ગનું વર્ણન છે; ઉત્તરમેઘ
અલકાના વર્ણનથી શરૂ થાય છે; ને પછી યક્ષના ઘરનું અને
યક્ષની સુંદરીનું વર્ણન છે; અને કાવ્યને અંતે આ
સન્દેશો છે.

અજ્ઞેનાર્જ્જ્ઞં પ્રતનુ તનુના ગાઢતક્ષેન તપ્તં
 સાસ્ત્રેણાશ્રુદ્ધુતમવિરતોત્કળમુત્કળિષ્ઠતેન ।
 ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી
 સંકુલ્પૈસ્તૈર્વિંશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥

“દાઝયે દાઝયાં, દુળળ દુળળે, નિત્યઅધીરાં અધીરે,
 ઝાળે ઉન્હાં સુઅધિક ઉન્હે, અશ્રુઝર અશ્રુભીને;
 અંગો અંગે તલસી તલસી પ્રેય તે હરવાસી,
 કલ્પી એવું મનથી, વિધિએ વેરી થઈ વાટ રોકી.

આ શ્લોકમાંનાં જોડકાઓમાં એક યક્ષના પોતાના અંગનાં
 વિશેષણો છે, ને બીજા યક્ષની અંગનાના અંગનાં વિશેષણો
 છે. બન્ને સમદુઃખિયાંનું આમાં વર્ણન છે.

શબ્દાલ્પેયં યદપિ કિલ તે યઃ સર્સ્વીનાં પુરસ્તા-
ત્કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ।
સોઽતિક્રાન્તઃ ધ્રુવણવિષયં લોચનાભ્યામદૃષ્ટ-
સ્ત્વામુત્કણ્ટાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥

“શબ્દે ભાખ્યા સરિખું વચ્ચને કાન માંહી જ કહેવા,
સખી રહામે જે, મુખપરસને કોડ, ઘેલો થતો જે,
કહેવામુખવા થકી ય અખગો, આંખમી તે અદીકો,
તાલાવેલ્યે રચી પદ તહને મુજ મુખે આમ કહે છે:

મુખપરસને: મુખને અડકવાના. તાલાવેલ્યે: તાલાવેલીથી.
ખેલ્લાં જે અને છેલ્લાં જે ચરણોમાં પૂર્વની અને પછીની
સ્થિતિનો વિશેષ છે,

ઇયામાસ્વહ્નં ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતં
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિની શિખિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ।
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવોચિષુ ભૂવિલાસા-
 ન્હન્તૈકસ્મિન્કચિદપિ મ તે ચણિડ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥

“પેળુ” છું કંઈ ચકિત મૃગીની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિચોટ,
 ચન્દ્રે છાયા મુખની, શિખિના પીંછભારે મુકેશો,
 ભૂલીલા બીણી નદીલહરીમાં, અંગ પ્રિયંગુ વેલેઃ
 કે એકેકેમાં નથી-નથી ખરે ! ચંડિ ! સાદૃશ્ય તહાઈ.

ચકિતઃ ચમકેલી. શિખિનાઃ મોરના. ભૂલીલાઃ ભમ્ભરના
 વિલાસ. પ્રિયંગુ વેલેઃ (કદમ્બ ઉપર ચડતી) પ્રિયંગુ
 નામની વેલીમાં. ચંડિ ! : કોષમાં આવેલી દેવિ ! સાદૃશ્યઃ
 સર્વાંગ મળતાપણું. આ અને આ પછીના ત્રણ શ્લોકોમાં
 વિરહીઓના જૂદા જૂદા દર્શનઆપાર વર્ણવ્યા છે. આમાં
 પ્રિયના સાદૃશ્યવસ્તુદર્શનનું વર્ણન છે.

ત્વામાલિખ્ય પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગૈઃ શિલાયા-
માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છામિ કર્તુમ્ ।
અસ્ત્રૈસ્તાવન્મુરુપચિતૈર્દૃષ્ટિરાલુપ્યતે મે
કૂરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સક્લમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥

“કીડાકોપી ચીતરી તુજને ગેરુરંગે શિલાએ,
પોતાને હું તુજ પદ પડ્યો ઇચ્છું આલેખવા જ્યાં,
તત્ક્ષણ આંસુ ઉભરઇ બધી દૃષ્ટિ લોપે જ મહારી;
ના ચિત્રે એ ફૂર વિધિ ઘડી આપણો યોગ સાંખે.

આ શ્લોકમાં પ્રિયના ચિત્રદર્શનનું વર્ણન છે. કીડાકોપીઃ
પ્રેમ ખેલતાં ગુસ્સે થયેલી-રીસાયેલી. તત્ક્ષણઃ તે જ ઘડીએ.

મામાકાશપ્રણિહિતભુજં નિર્દયાઘ્રેષ્ઠેતો-

લંબ્યાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્નસન્દર્શનેષુ ।

પશ્યન્તીનાં ન ચ્છલુ બહુશો ન સ્થલોદેવતાનાં

મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્ચલેશાઃ પતન્તિ ॥

“સ્વપ્નાનાં યે શુભ દરસમાં પામી તુંને કયમે યે,

નિર્દય રીતે ભુજ જ ભીડવા હાથ આલે પ્રસરતો,

યેખી મુજને બહુ ય અહીની દેવીઓ સારતી જ

અશ્ચુભિન્દુ તરુની કુપળે મોતી શાં મૂર્તિમન્ત.

આ શ્લોકમાં પ્રિયના સ્વપ્નદર્શનનું વર્ણન છે. દરસઃ
દર્શન. તરુની કુપળેઃ દેવતા કે ગુરુજનનાં અશ્ચુ ભોંય ઉપર
પડે તો મહાઅનર્થ થાય એવી માન્યતા છે.

મિત્વા સઘઃ કિસલયપુટાન્દેવદારુમાણાં
 યે તત્ક્ષીરક્ષુતિસુરમયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ।
 આલિઙ્ગ્યન્તે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ
 પૂર્વે સ્પૃષ્ઠં યદિ કિલ ભવેદઙ્ગમેભિસ્તવેતિ ॥

“લેદી શિષ્ટે કુ'પળકળીઓ દેવદાર તણી, ને
 શેડે તડેનાં દૂધની પીમળી દક્ષિણુદા વડે જે,
 આલિ'ગુ' છું ગુણવતિ ! ય તે વાયુ હિમાદ્રિના હું,
 ધારી પૂર્વે તુજ તનુલતા તડેમણે સ્પર્શી હોય.

આ શ્લોકમાં પ્રિયના અંગને સ્પર્શેલી વસ્તુના સ્પર્શનું
 ચિત્ર છે. શિષ્ટે: જલદી. કુ'પળકળીઓ: કુ'પળોના ડોડા.
 પીમળી: પરિમળ વાળા થઈ. તનુલતા: દેહ રૂપી ચેલી.

સંક્ષિપ્તેત ક્ષણ ઇવ કથં દીર્ઘયામા ત્રિયામા

સર્વાવસ્થાસ્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥

“ટૂંકી થાયે ક્ષણુ વત કયમે દીર્ઘ ખોરોની રાત્રિ,
સવે કાળે દિન પણુ કયમે કંઈ તપે મન્દ મન્દ;
દુર્લભ એવું ચપળનયણી ! પ્રાર્થતું ચિત્ત મ્હાડું
લાંબી આળે શરણુસૂતું છે તુજ વિયોગદુઃખ.

પહેલા ચરણુમાં કહેલ દીર્ઘતા અને બીજા ચરણુમાં
સૂચવેલ સખ્ત તાપ એ બન્નેનો સરવાળો એથા ચરણુમાં
‘લાંબી આળે’ શબ્દોમાં થાય છે. દુર્લભઃ મેળવવું મુશ્કેલ.
શરણુસૂતુંઃ શરણુ વિનાનું.

ધારાસિક્તસ્થલસુરભિણસ્ત્વન્મુખસ્યાસ્ય ચાલે
 દૂરોભૂતં પ્રતનુમપિ માં પञ्ચबाणः क्षिणौति ।
 घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय कथं वास्रराणि ब्रजेयु-
 र्दિકसंसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥

“ધારાછાંટી ભૂમિસુરભિ શી તહારી મુખકાન્તિ, બાલે !
 દૂર થતી તો ક્ષીણુ પણ મહને સોસતો પંચબાણ;
 નભઘેરન્તો ઘન વિખરતા સૂર્યતાપે તપ્યા આ
 તો ગ્રીષ્માન્તે દિન કયમ જશે બહાલી ! મહારા ? વિચાર.

ધારાછાંટી: વરસાદની ધારાઓથી છંટાયેલી. ભૂમિસુરભિ:
 પૃથ્વીની સુગન્ધ. ક્ષીણુ:દૂબળો. પંચબાણ: કામદેવ. ગ્રીષ્માન્તે:
 ઉન્હાળાની આખરે.

નન્વાત્માનંં બહુ વિગણયન્નાત્મનૈનાલ્લભ્ય

તત્કલ્યાણિ ત્વમપિ નિતરાં મા ગમઃ કાતરત્વમ્ ।

કસ્યાત્યન્તં સુખમુપનતં દુઃખમેકાન્તતો વા

નીચૈર્ગચ્છત્યુપારિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥

“વિચારીને વળી વળી જ હું આત્મથી આત્મ ધારું,

તો કલ્યાણિ ! તું ચ પણ હવે કંઈ નરી ભીડ થા મા;

કેને લાધ્યાં અનહદ સુખો ? દુઃખ વા એકલું ચે ?

નીચે-ઉંચે ફરતી જ દશા ચક્રઆરાની પેઠ.

ભીડઃ બહીકણ. અનહદઃ અપાર, સીમા વિનાનાં. ચક્ર-

આરાઃ પઈડાના આરા.

શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ફપાળૌ
 શેષાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા ।
 પશ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્મ્યમિલાપં
 નિર્વેશ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥

“મહારા શાપની અવધિ જ ઉઠયે શેષશય્યાથી વિષ્ણુ,
 તે આંખોને મીંચી વિતવ તું બાકીના ચાર માસ;
 ને વિરહગુણ્યા વિવિધ નિજના કેડ સૌ આપણે બે
 પછી પૂરીશું જતી શરદની રાત્રિએ ચન્દ્રિકામાં.”

ઉઠયે: પ્રયોધિની-કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે: ચોમાસું
 પૂરું થયે. વિરહગુણ્યા:વિરહથી ગુણ્યાયેલા. જતી શરદની:
 શરદની છેલ્લી તિથિઓમાં.

ભૂયશ્ચાહ ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે
 નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સસ્વરં વિપ્રવુદ્ધા ।
 સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત્પૃચ્છતશ્ચ ત્વયા મે
 દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવ રમયન્કામપિ ત્વં મયેતિ ॥

ને વળી કહે છે: “શયન વળગી એકદા કંઠ મ્હારે
 ઉઘી’તી, ત્હાં અમથી રડતી ચીસતી બગી ઉઠી;
 બહુ ચે પૂછ્યે મન મંહી હસી ત્હેં કહ્યું ત્હાં મ્હને, કે
 ‘હીઠો સ્વપ્ને ઠગ! જ તુજને કોઇ શું મ્હેં રમન્તો.

૪૩ મા શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં ‘મુજ મુખે આમ કહે
 છે’ એની સાથે આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાંના ‘ને વળી કહે
 છે’નો સમ્બન્ધ છે. કોઇ શું: કોઇ (બીજી સ્ત્રી)ની સાથે. આ
 શ્લોકમાં યક્ષ એવી શુભ વાતની એ’ધાણી આપે છે કે પોતે
 અને પોતાની પત્ની વિના કોઇ તે બાણતું ન હોય. એ એ’ધાણી
 મેઘ આપે એટલે તે પિયુનો વિશ્વાસુ હૂત છે એમ સિદ્ધ થાય.

પતસ્માન્માં કુશલિનમભિજ્ઞાનદાનાદ્વિદિત્વા

મા કૌલીનાદસિતનયને મય્યવિશ્વાસિની ભૂઃ ।

સ્નેહાનાદુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વંસિનસ્તે ત્વમોગા-

દિષ્ટે વસ્તુન્યુપચિતરસાઃ પ્રેમરાશીભવન્તિ ॥

“એ એ'ધાણે મુજ કુશળતા જાણજે, શ્યામનેત્રી !
લોકો જોડ્યે લઘશ મુજમાં ના તું અન્દેશ લેશે;
કહે કો, સ્નેહો જાણસી વિરહે જાય; તે તો, ન માણ્યે
વાંછી વસ્તુ, રસ ઉપસીને, પ્રેમરાશી બને છે.”

એ એ'ધાણે: એ (ગુપ્ત) નિશાનીથી. શ્યામનેત્રી: કાળી
આંખો વાળી! પ્રેમરાશી: પ્રેમના ઢગલા. અહીં તેમજ રસાકર
નામના અન્ધમાં પ્રેમને સ્નેહ પછીની દશા કહેલ છે. એમ
મલિનતાય કહે છે. યજ્ઞે કહાવેલા સન્દેશો અંહી પૂરે થાય છે.

આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહોદ્ગ્રસ્તોકાં સર્ત્ત્વાં તે
 શૈલાદાશુ ત્રિનયનરુપોત્પ્લાતકૂટાભિવૃત્તઃ ।
 સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
 પ્રાતઃ કુન્દપ્રસન્નશિથિલં જીવિતં ધારયેથાઃ ॥

ખેડલા વિરહે જૂરતી રુખીને તહારી આશ્વાસી એમ,
 જલ્દી વળી તે શિવજીવૃષભે શૃંગખોદા ગિરિથી,
 કંઈ એ'ધાણી સહ કુશળના પાઠ-યે ખોલ તેને
 ધારી રહેજે જીવિત કરમ્યા કુન્દ શું મન્દ મહાઈ.

આશ્વાસી: આશ્વાસન આપી. શિવજીવૃષભે: શિવજીના
 પોઠીએ. શૃંગખોદા: જેનું શિખર ખોદેલું છે એવા. કુન્દ:
 મોગરાનું ફૂલ.

ઉત્તરભેદ

કશ્ચિત્સૌમ્ય વ્યવસિતમિદં બન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે
પ્રત્યાદેશાન્ન ક્વલુ ભવતો ધીરતાં કલ્પયામિ ।
નિઃશબ્દોઽપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિત્તદ્ધ્વાતકેભ્યઃ
પ્રત્યુક્તં હિ પ્રણયિષુ સતામીપ્સિતાર્થક્રિયૈવ ॥

કાં? કરશે ને સજન! તું હવે મહારૂં આ બન્ધુકૃત્ય ?
નાકારે: યે નહિ તુજ ખરે! મૈનને તો હું માતું;
વણુબોલ્યો યે જાળ તું વરસે યાચતા ચાતકોને:
કોડો પૂરવા નિજ પ્રણયીના, સુજ્ઞના ઉત્તરો એ.

પહેલા ચરણમાં યક્ષ પ્રશ્ન પૂછે છે, ને ઉત્તર ન મળતાં
પછીનાં ત્રણ ચરણોમાં એ મૈનનો મુરસિક અર્થ યક્ષ પોતે જ
કરી લે છે.

પતત્કૃત્વા પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્તિનો મે

સૌહાર્દાદ્વા વિધુર ઇતિ વા મય્યનુકોશવુદ્ધયા ।

ઇષ્ટાન્દેશાજ્જલદ વિચર પ્રાવૃષા સંભૃતશ્રી-

ર્મા ભૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥

એટલું મહારૂં પ્રિય, ન ઘટતું પ્રાર્થું છું તે, કરીને
મૈત્રીથી વા, વિરહી ગણી વા, માની વા દાઝ મહારી,
પછી વર્ષાના વિભવ લરિયો તું જજે દેશ વાંછયેઃ
મા હો આવો ક્ષણ પણ તહને વીજળીથી વિયોગ.

વિભવઃવૈભવ. છેલ્લા ચરણમાં પોતાના દૂત મેઘને આશી-
ર્વાદ આપીને મહાકવિ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે, ને ખંડ-
કાવ્યનો જેવા કુતૂહલલયાં ચાતુર્યથી આરંભ કીધો છે તેવા જ
ચાતુર્યથી આ કાવ્યનો અન્ત પણ અધરજ રાખેલ છે.
કુમારિકા નદી અડધેથી જ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તેમ આ
કાવ્યનું જહેણું પણ અધરથી અલોપ થઈ જાય છે, ને તેમાં
અસામાન્ય ખૂળી રહેલી છે. ગ્રીક મહાકવિ હોમરકૃત ઇલિયડના
મહાકાવ્યની શરૂઆત તેમ જ પૂર્ણાહુતિ એ આવી રીતે જ થાય છે.

क्षेपकाः

तस्मादद्रेर्निगदितपथो शीघ्रमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्ट्विहैर्विदित्वा ।
यत्सन्दिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तद्रेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥

तत्सन्देशं जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽचक्षे
प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं ब्रक्ष्वध्वाः ।
प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥

श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सद्यहृदयः संविधायास्तकोपः ।
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती दृष्टचित्तौ
भोगानिष्ठानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥

પૂરવાણી ક્ષેપકો

૧. રામાદ્રિથી લઈ પથ કહ્યો, જલ્દી અલકા જઈને,
દાખ્યાં ચિહ્ને દ્યુતિઉપટિયું ઓળખી યક્ષધામ,
જે ક્રહાંયુ'તું પ્રણયમધુરું એહ યક્ષે પ્રયાસે,
તે સૌ તહેની કહ્યું ગૃહિણીને મેહુલે કામરૂપે.
૨. એ સન્દેશે જનહિતમચ્ચા મેઘમાં શ્રેષ્ઠ મેઘ
યક્ષસ્ત્રીને, જીવ ઉગરવા, દિવ્ય વાચાથી દીધો;
તે યે લાઘ્યે પિયુની ખમરો ચિત્ત પામી પ્રમોદઃ
કોને વાંછ્યે ક્ષણ નવ ક્ષણે પ્રાર્થના સજ્જનોને ?
૩. જાણી વાર્તા ઘનની કહી તે ત્હાં કુખેરેય તુર્ત,
કોપ ઉતાર્યો, સહય હૃદયે શાપને યે નિવાર્યો;
શોક શમાવ્યા, ઉર હરખવ્યાં, દંપતી મેળવ્યાં, ને
વાંછ્યા ભોગો, અણુગળ સુખો નિત્યનાં ભોગવાવ્યાં.

‘આધુ’, પીધુ’ ને રાજ્ય કીધું’ એ ગુજરાતી જૂની પદ્ધતિ સંસ્કૃત સાહિત્યના છેલ્લા યુગનો વારસો. જણાય છે, ને એ પદ્ધત્યનુસાર મહાકવિની ઉણપ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ આ શ્લોકોથી પૂરી છે. રામાદ્રિથી: રામગિરિથી. દ્યુતિઉપટિયું: તેજ ઉડી ગયેલું. કામરૂપે: ઈચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનારાએ. પ્રમોદઃ અતિ હર્ષ. સહય: દયાવન્તા.

